TOSHKENT IQTISODIYOT VA PEDAGOGIKA UNIVERSITETI ILMIY - METODIK JURNALI

PEDAGOGIKA, IQTISODIYOT, FILOLOGIYA, TARIX

№3 2025-yil

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKSI

OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

TOSHKENT IQTISODIYOT VA PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

TOSHKENT IQTISODIYOT VA PEDAGOGIKA UNIVERSITETI ILMIY-METODIK JURNALI

№ 3 (2025)

SCIENTIFIC-METODICAL JOURNAL OF TASHKENT ECONOMIC AND PEDAGOGICAL UNIVERSITY

№ 3 (2025)

Toshkent-2025

TOSHKENT IQTISODIYOT VA PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

ILMIY-METODIK JURNALI

TAHRIRIYAT KENGASHI

Tahririyat kengashi raisi	Janikulov Shakarboy Rektor, texnika fanlari nomzodi, professor
Tahririyat kengashi mas'ul kotibi	Dustmurodov Ma'rufjon Mansur o'g'li filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Tahririyat a'zolari	
Jabborov Eliboy Jabborovich	iqtisod fanlari doktori, professor
Yakushenko Kseniya Valentinovna	iqtisod fanlari doktori, professor (Belorusiya)
Turebekov Anvarbek Adilbekovich	iqtisod fanlari nomzodi, professor
Fayziyev Axtam Asrayevich	fizika-matematika fanlari nomzodi, professor
Dusbayev Iso Ramazanovich	qishloq xo'jaligi fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Selami Fedakar	filologiya fanlari doktori, professor (Turkiya)
Dadaboyev Hamidulla Aripovich	filologiya fanlari doktori, professor
Mahira Nag'i qizi Huseynova	filologiya fanlari doktori, professor (Ozarbayjon)
Daniyarov Baxtiyor Xudoyberdiyevich	filologiya fanlari doktori, professor
Ibrahimov Elchin Ali o'g'li	filologiya fanlari doktori, professor (Ozarbayjon)
Jamilova Nargiza Nuritdinovna	pedagogika fanlari doktori, professor
Varnikova Olga Vasilyevna	pedagogika fanlari doktori, professor (Rossiya)
Saparova Gulnaz Kalbayevna	pedagogika fanlari nomzodi, professor
Xalmuradov Tolib Nafasovich	pedagogika fanlari nomzodi, dotsent
Xalikova Shaxodat Tuxtayevna	psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent
Boboyorov G'aybulla Bolliyevich	tarix fanlari doktori, professor
Toshev Nuryog'di Iskandarovich	tarix fanlari nomzodi, dotsent
Abdul Metin Chelikbilek	tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) (Turkiya)
Nazarov Nurali Normirzayevich	falsafa fanlari nomzodi, professor

SUN’IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHGA ASOSLANGAN TIL O‘QITISH METODI

Abidova M.I.
Toshkent davlat tibbiyot universiteti katta o‘qituvchisi
Abidova D.M.
TIPI o‘qituvchisi, texnika fanlari falsafa doktori(PhD)

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada sun’iy intellekt (AI) texnologiyalarini til o‘qitish jarayoniga integratsiya qilishning nazariy asoslari va metodik yondashuvlari tahlil qilingan. AI yordamida o‘quvchilarning talaffuz, grammatik, leksik va muloqot kompetensiyalarini rivojlantirishning samarali metodlari ishlab chiqilgan. Shuningdek, AI asosida ishlab chiqilgan o‘qitish platformalari (ChatGPT, Grammarly, Duolingo Max, Replika AI) misolida interaktiv ta’lim muhiti tahlil qilinadi. Maqola sun’iy intellektdan foydalanishning afzalliklari, cheklovlari va o‘qituvchi rolidagi o‘zgarishlarni ham yoritadi.

KALIT SO‘ZLAR

sun’iy intellekt, til o‘qitish metodi, lingvodidaktika, raqamli ta’lim, interaktiv muhit, AI-assistent.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматриваются теоретические основы и методологические подходы к интеграции технологий искусственного интеллекта (ИИ) в преподавание иностранных языков. Разрабатываются эффективные методы на основе ИИ для развития произношения, грамматических, лексических и коммуникативных компетенций учащихся. В исследовании анализируются интерактивные среды обучения, созданные такими платформами на основе ИИ, как ChatGPT, Grammarly, Duolingo Max и Replika AI. Кроме того, в статье обсуждаются преимущества, ограничения и меняющаяся роль преподавателей в обучении с использованием ИИ.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

искусственный интеллект, методика обучения языкам, лингводидактика, цифровое обучение, интерактивность, ИИ-помощник.

ABSTRACT

This article explores the theoretical foundations and methodological approaches of integrating Artificial Intelligence (AI) technologies into language teaching. It develops effective AI-based methods for enhancing learners' pronunciation, grammar, lexical, and communicative competencies. The study analyzes interactive learning environments created by AI platforms such as ChatGPT, Grammarly, Duolingo Max, and Replika AI. Furthermore, the article discusses the benefits, limitations, and evolving roles of teachers in AI-assisted education.

KEY WORDS

artificial intelligence, language teaching method, linguodidactics, digital learning, interactivity, AI assistant.

KIRISH

So‘nggi yillarda ta’lim tizimida sun’iy intellekt texnologiyalarining kirib kelishi til o‘qitish paradigmasini tubdan o‘zgartirmoqda. An’anaviy metodlar o‘rnini asta-sekin individual, interaktiv va adaptiv o‘qitish yondashuvlari egallab bormoqda. AI texnologiyalari til o‘rganish jarayonida o‘quvchilarning shaxsiy xususiyatlarini inobatga olgan holda mashg‘ulotlarni moslashtirish, xatolarni tahlil qilish, individual tavsiyalar berish va o‘rganish motivatsiyasini oshirish imkonini beradi.

Til o‘qitishda AI texnologiyalaridan foydalanish — bu faqat texnik vosita emas, balki yangi metodik paradigmadir. Chunki bu jarayon tilni o‘rganishni sun’iy intellekt bilan muloqot shakliga aylantiradi. Natijada o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi an’anaviy “axborot beruvchi–qabul qiluvchi” munosabat o‘rnini hamkorlikda o‘rganish modeli egallaydi.

AI asosidagi til o‘qitish konsepsiyasi lingvodidaktika, kognitiv psixologiya va informatika kesishmasida shakllanadi. Zamonaviy tadqiqotlarda (Zawacki-Richter, 2023; Wang & Chen, 2022) AI o‘qitish jarayonida quyidagi funksiyalarni bajarishi aniqlangan:

- Adaptiv o‘qitish: o‘quvchining bilim darajasiga mos kontent tanlaydi;
- Avtomatik tahlil: grammatik va leksik xatolarni aniqlaydi;
- Shaxsiylashtirish: o‘quvchining o‘rganish uslubini tahlil qilib individual tavsiya beradi;
- Muloqot modeli: chatbotlar orqali real kommunikativ muhit yaratadi.

Shuningdek, UNESCO (2024) hisobotida ta’kidlanishicha, AI asosidagi metodlar ta’limda differensial yondashuvni kuchaytirib, o‘qituvchining yukini kamaytiradi va o‘quvchilarda mustaqil fikrlashni rivojlantiradi.

Ushbu tadqiqotda sun’iy intellekt texnologiyalariga asoslangan til o‘qitish metodining nazariy va amaliy jihatlari o‘rganildi. Tadqiqotning metodik asosi interaktiv, adaptiv va motivatsion o‘qitish tamoyillariga tayangan. Asosiy maqsad — o‘quvchilarning til o‘rganish jarayonini avtomatlashtirilgan va individual tarzda boshqarish imkonini beruvchi metodni ishlab chiqishdir. Shu sababli tadqiqot jarayonida sun’iy intellekt asosida ishlovchi ta’lim vositalari, jumladan ChatGPT, Grammarly, Duolingo Max kabi platformalardan foydalanildi.

Metodologiya asosida uch bosqichli yondashuv ishlab chiqildi. Birinchi bosqichda AI platformalarining lingvodidaktik imkoniyatlari tahlil qilindi. Ularning talaffuzni aniqlash, grammatikani avtomatik tuzatish va lug‘at boyligini kengaytirish kabi funksiyalari sinovdan o‘tkazildi. Ikkinchi bosqichda tajriba-sinov ishlari amalga oshirilib, o‘quvchilar sun’iy intellekt bilan interaktiv mashg‘ulotlarga jalb qilindi. Bu jarayonda o‘quvchilarning og‘zaki va yozma nutq faoliyatlari, matn tahlil qilish ko‘nikmalari, shuningdek, muloqotga kirishish faolligi baholandi. Uchinchi bosqichda o‘qitish samaradorligi tahlil qilinib, an’anaviy metodlar bilan qiyosiy natijalar o‘rganildi.

Metodologik yondashuvning markazida interaktivlik, moslashuvchanlik, va feedback tamoyillari turadi. Interaktivlik o‘quvchi bilan sun’iy intellekt o‘rtasidagi ikki tomonlama muloqotni ta’minlasa, moslashuvchanlik texnologiyasi o‘quvchining javobiga qarab mashg‘ulot mazmunini avtomatik o‘zgartirish imkonini beradi. Feedback, ya’ni orqaga aloqa mexanizmi, o‘quvchining xatolarini aniqlab, ularni tuzatish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqadi. Shu bilan birga, o‘quvchilarning darsdagi ishtirokini rag‘batlantirish uchun gamifikatsion elementlar – ball, badge, daraja va vaqtli topshiriqlar – qo‘llanildi.

Mazkur metodologiya o‘quvchilarga shunchaki axborot olish emas, balki AI bilan hamkorlikda fikrlash, javob topish va tahlil qilish imkonini yaratadi. Shu yo‘l bilan o‘quvchi nafaqat lingvistik, balki axborot-kommunikatsion kompetensiyalarni ham egallaydi. Tadqiqot yakunida o‘quvchilarning o‘z-o‘zini baholash anketalari va AI platformalarining avtomatik natijalari tahlil qilinib, yangi metodning samaradorligi isbotlandi.

AI vositalari yordamida o‘tkazilgan mashg‘ulotlar quyidagi natijalarni berdi:

Kompetensiya turi	An’anaviy metod	AI asosidagi metod	O‘sish foizi
Talaffuz aniqligi	63%	85%	+22%
Grammatik to‘g‘rilik	70%	88%	+18%
Lug‘at boyligi	67%	90%	+23%
Muloqot faolligi	60%	89%	+29%

Natijalar shuni koʻrsatadiki, AI asosidagi metod nafaqat bilim sifatini, balki oʻquvchilarning darsdagi faollik darajasi, qiziqish va ishtirok motivatsiyasini ham oshirgan.

Tadqiqot natijalari shuni koʻrsatdiki, sun’iy intellekt texnologiyalariga asoslangan oʻqitish metodi til oʻrganish jarayonida an’anaviy yondashuvlardan sezilarli darajada samaraliroqdir. Eng avvalo, bu metod oʻquvchi faoliyatini shaxsiylashtirish imkonini beradi. AI tizimi har bir oʻquvchining oʻzlashtirish tezligi, til darajasi va xatolar tahliliga qarab individual mashgʻulotlar tuzadi. Natijada, ilgʻor oʻquvchilar uchun murakkab topshiriqlar, sust oʻzlashtiruvchilar uchun esa soddalashtirilgan mashqlar avtomatik ravishda tanlanadi.

Ikkinchi jihat shundaki, AI asosidagi metod real vaqt tahlil imkoniyatini yaratadi. Masalan, Grammarly yoki ChatGPT kabi tizimlar matn tahrirlanayotgan paytda xatolarni aniqlaydi, tahrir variantlarini taklif qiladi va grammatika qoidalarini izohlaydi. Bu esa oʻquvchining mustaqil fikrlashini kuchaytiradi va tilda xatolarga tayanib oʻrganish strategiyasini shakllantiradi. Oʻqituvchi esa endilikda nazoratchi emas, balki sun’iy intellekt bilan oʻquvchi oʻrtasidagi oʻrganish jarayonini boshqaruvchi moderator sifatida faoliyat yuritadi.

Uchinchi muhim omil — multimodal oʻrganish muhitidir. AI vositalari yordamida matn, audio, video va interaktiv dialog bir butun oʻquv tajribasiga birlashtiriladi. Bunday format oʻquvchining nutq, eshitish va koʻrish orqali oʻzlashtirish koʻnikmalarini bir vaqtda rivojlantiradi. Shuningdek, oʻquvchilar uchun “AI bilan muloqot” oʻzi bir motivatsion omilga aylanadi: ular oʻz javoblarini sun’iy intellekt baholashini bilgan holda yanada diqqat bilan ishlashadi.

Biroq metodning ayrim cheklovlari ham mavjud. Avvalo, AI madaniy kontekstni toʻliq anglay olmasligi mumkin, bu esa tarjima yoki pragmatik muloqotda noaniqliklarga olib keladi. Shuningdek, avtomatik tizimlar ba’zan semantik jihatdan toʻgʻri, ammo mantiqan notoʻgʻri tavsiyalar berishi mumkin. Shu sababli, oʻqituvchining nazorati va pedagogik refleksiyasi bu metodda ham muhim oʻrin tutadi. AI oʻqituvchini almashtirmaydi — u oʻqituvchi faoliyatini kengaytiradi, vaqtni tejaydi va tahlil jarayonini avtomatlashtiradi.

Umuman olganda, AI asosidagi til oʻqitish metodi oʻqituvchi va texnologiya oʻrtasidagi yangi hamkorlik modelini yaratadi. Bu modelda oʻqituvchi strategik rahbar sifatida oʻquvchilarning oʻrganish jarayonini yoʻnaltiradi, AI esa ularning har bir bosqichdagi natijasini qayd etuvchi, tahlil qiluvchi va shaxsiylashtiruvchi vosita rolini bajaradi. Natijada ta’lim jarayoni interaktiv, tahliliy va adaptiv xarakter kasb etadi.

Sun’iy intellekt texnologiyalarining ta’lim jarayoniga jadal kirib kelishi oʻqitish metodikasini qayta koʻrib chiqishni taqozo etmoqda. Ushbu tadqiqot

natijalari shuni koʻrsatdiki, AI texnologiyalariga asoslangan oʻqitish jarayonida til oʻrganish mexanik yodlashdan interaktiv va analitik oʻzlashtirishga oʻtadi. Bunda oʻquvchi oʻz oʻrganish jarayonining passiv emas, balki faol ishtirokchisiga aylanadi.

Tadqiqotda taklif etilgan AI-Lingvo metodi nafaqat texnologik jihatdan, balki pedagogik-falsafiy asoslari jihatidan ham innovatsion ahamiyat kasb etadi. U oʻqituvchining oʻrnini sun’iy intellekt bilan almashtirmaydi, balki oʻqituvchining faoliyatini analitik, diagnostik va motivatsion jihatdan kuchaytiradi. Shunday qilib, oʻqituvchi nazorat va baholash jarayonida koʻproq oʻquvchining kognitiv faoliyatini tahlil qilish, xatolarni tushuntirish va rivojlanish yoʻnalishlarini aniqlash imkoniyatiga ega boʻladi.

AI-Lingvo metodi uchta asosiy tamoyilga tayanadi:

1. Shaxsga yoʻnaltirilganlik – har bir oʻquvchining bilim darajasi, xatolik tahlili va oʻrganish tezligiga qarab avtomatik moslashuvni ta’minlaydi.

2. Adaptiv va gamifikatsion muhit – oʻrganish jarayonini motivatsion jihatdan qoʻllab-quvvatlaydi, oʻquvchini oʻz natijasiga nisbatan javobgarlikka undaydi.

3. Analitik monitoring – oʻqituvchi uchun real vaqtli ma’lumot tahlili, oʻquvchilar oʻzlashtirishi va rivojlanish dinamikasini kuzatish imkonini beradi.

Sun’iy intellekt asosida tashkil etilgan ta’lim muhiti oʻquvchilarning mustaqil fikrlash, oʻz-oʻzini baholash va refleksiya koʻnikmalarini shakllantiradi. Bu jarayonda oʻquvchi faqat tilni oʻrganmaydi, balki raqamli madaniyat va axborot savodxonligini ham oʻzlashtiradi. Til oʻqitish jarayonining bunday koʻp komponentli shakli XXI asr kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Amaliy jihatdan, AI texnologiyalarining til oʻqitishga tatbiqi:

- talabalarning oʻzlashtirish darajasini 25–40% ga oshirish,
- xatoliklarni aniqlash va tuzatish vaqtini qisqartirish,
- motivatsiyani barqaror saqlash imkonini bergani kuzatildi.

Shuningdek, oʻqituvchilar tomonidan oʻtkazilgan soʻrov natijalariga koʻra, AI-Lingvo metodining afzalliklari quyidagilardan iborat:

- dars jarayonida vaqt tejash;
- oʻquvchining individual rivojlanishini kuzatish;
- oʻquvchilar bilan “dialogik” oʻzaro aloqani kuchaytirish;
- oʻqituvchi uchun diagnostik ma’lumotlarni tezkor olish.

Nazariy jihatdan, AI-Lingvo metodi pedagogik texnologiya, til oʻqitish metodikasi va sun’iy intellekt algoritmlarining kesishma nuqtasida joylashgan. Shu bois u zamonaviy ta’lim paradigmasida “aqlli oʻqitish” (smart learning) tizimlarining bir boʻlagi sifatida qaraladi.

Kelgusida ushbu metodni yanada rivojlantirish uchun bir nechta ilmiy yoʻnalishlar istiqbolli hisoblanadi:

- AI asosida nutqni emotsional tahlil qilish tizimlarini joriy etish;
- multimodal o‘rganish muhitlarini yaratish (nutq, matn, vizual va audio tahlil integratsiyasi);
- AI-o‘qituvchi va inson-o‘qituvchi hamkorligiga asoslangan “hibrid metodik model” ni ishlab chiqish.

Xulosa qilib aytganda, sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishga asoslangan til o‘qitish metodlari — bu kelajak ta’limining markaziy yo‘nalishidir. Ular o‘quvchilarga moslashuvchan, shaxsiylashtirilgan, ijodiy va motivatsion ta’lim muhiti yaratadi. Shu jihatdan, AI-Lingvo metodi nafaqat o‘qitish samaradorligini oshiradi, balki ta’lim jarayonini insonparvar, innovatsion va ilmiy asoslangan tizimga aylantiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Alnajjar, K., & Lambiotte, R. (2022). *Artificial Intelligence in Language Learning: Trends and Challenges*. Journal of Educational Technology, 15(3), 45–59.
2. Bahadorfar, M. (2023). *AI-Powered Pedagogy in EFL Contexts*. TESOL International Journal, 18(2), 120–138.
3. Kim, Y., & Lee, S. (2021). *Adaptive Learning and AI Integration in Language Education*. Computers & Education, 174, 104–185.
4. Абидова Д. М. TRENDS IN CREATING SMART CITIES: Dilfuza Muratjanovna Abidova Leading Lecturer, Academic Lyceum of the Tashkent Pediatric Medical Institute, Uzbekistan //Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал.-2021.-№. – 2021.
5. Абидова Д. М. Смарт-шаҳарлар учун смарт фуқаролар тайёрлаш тенденциялари //Academic research in educational sciences. – 2021. – Т. 2. – №. NUU Conference 1. – С. 51-53.
6. Abidova D. M. SMART-TA’LIM VA Web 2.0 TEXNOLOGIYALAR //Journal of Innovation, Creativity and Art. – 2023. – С. 1-4.
7. Abidova D. M. WHY DO WE NEED SMART PEOPLE? //Interdisciplinary Conference of Young Scholars in Social Sciences. – 2021. – С. 1-3.

O‘QUV JARAYONINING INTEGRATSION SHAKLLARIDAN FOYDALANISHNING PEDAGOGIK VA DIDAKTIK ASOSLARI

Sh.Sh. Allamova
Toshkent iqtisodiyot va pedagogika Instituti (TIPI) dotsenti,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada zamonaviy ta’limda integratsion shakllar va ularning pedagogik hamda didaktik asoslari chuqur tahlil qilinadi. Maqolada Fogartyning (1991) integratsion modellaridan tortib, TPACK, Know–Do–Be, KSA, Head–Heart–Hands, Backward Design, 5E, Kooperativ ta’lim va ADDIE kabi xalqaro tan olingan didaktik modellar asosida integratsion o‘qitishning metodik mexanizmlari yoritilgan. Tahlil natijalariga ko‘ra, integratsiyalashgan yondashuvlar o‘quv jarayonini faollashtiradi, raqamli muhitda shaxsiylashtirilgan ta’limni ta’minlaydi, kompetensiyaviy rivojlanishni rag‘batlantiradi va talabalarda ijodkorlik, tanqidiy fikrlash, hamkorlikda ishlash kabi zamonaviy ko‘nikmalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

KALIT SO‘ZLAR

Integratsion ta’lim, didaktik model, TPACK, Know–Do–Be, KSA, Head–Heart–Hands, raqamli pedagogika, aralash ta’lim, kompetensiyaviy yondashuv, Backward Design, ADDIE, Bloom taksonomiyasi, 5E modeli, SAMR, kooperativ o‘qitish.

АННОТАЦИЯ

В данной статье проводится глубокий анализ интегративных форм обучения в современном образовании, а также их педагогических и дидактических основ. На основе международно признанных дидактических моделей, таких как модели интеграции Фогарти (1991), TPACK, Know–Do–Be, KSA, Head–Heart–Hands, Backward Design, SAMR, модель 5E, кооперативное обучение и ADDIE, раскрываются методические механизмы интегративного обучения. Результаты анализа показывают, что интегративные подходы активизируют учебный процесс, способствуют персонализированному обучению в цифровой

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

интегративное обучение, дидактическая модель, TPACK, Know–Do–Be, KSA, Head–Heart–Hands, цифровая педагогика, смешанное обучение, компетентностный подход, Backward Design, ADDIE, таксономия Блума, модель 5E, SAMR,

среде, стимулируют развитие компетенций и формируют у учащихся современные навыки, такие как креативность, критическое мышление и командная работа.

кооперативное обучение.

ABSTRACT

This article provides an in-depth analysis of integrative forms of education and their pedagogical and didactic foundations in modern teaching. Based on internationally recognized didactic models such as Fogarty's (1991) integration models, TPACK, Know–Do–Be, KSA, Head–Heart–Hands, Backward Design, SAMR, the 5E Model, Cooperative Learning, and ADDIE, the methodological mechanisms of integrative teaching are explored. The results of the analysis show that integrative approaches activate the learning process, support personalized learning in digital environments, stimulate competency development, and help students acquire modern skills such as creativity, critical thinking, and collaboration.

KEY WORDS

integrative education, didactic model, TPACK, Know–Do–Be, KSA, Head–Heart–Hands, digital pedagogy, blended learning, competency-based approach, Backward Design, ADDIE, Bloom's taxonomy, 5E model, SAMR, cooperative learning.

KIRISH

Zamonaviy ta'lim tizimida integratsion shakllar va yondashuvlarning ahamiyati kundan kunga ortib bormoqda. XXI asrning ijtimoiy, iqtisodiy, texnologik va madaniy jarayonlari ta'lim tizimining tubdan yangilanishini taqozo etmoqda. Jamiyat taraqqiyoti bilan bog'liq bo'lgan global chaqiriqlar, axborot oqimining keskin ortishi, raqamli vositalarning hayotga chuqur kirib borishi ta'lim jarayonida yangi shakl va metodlarga bo'lgan ehtiyojni oshirdi. Natijada, ta'lim nafaqat bilim berish vositasi, balki talaba shaxsini har tomonlama rivojlantirishga yo'naltirilgan, integratsiyalashgan, texnologik ta'minlangan hamda kompetensiyalarga asoslangan tizim sifatida shakllanib bormoqda.

Bugungi kunda o'qitish jarayoni faqatgina ma'lumot yetkazish, an'anaviy metodlar asosida bilim berish bilan cheklanib qolmasdan, balki shaxsiylashtirilgan, faol ishtirok etishga undovchi, tanqidiy va mustaqil fikrlashga yo'naltirilgan, real hayotiy muammolarni hal qilishga qodir kompetensiyalarni shakllantirishni ham nazarda tutadi. Bu esa, o'z navbatida, integratsion yondashuvlarni qo'llash, fanlararo bog'liqlikni ta'minlash, o'quv materialini hayotiy kontekstda talqin qilish, didaktik birlikni ta'minlash kabi muhim jihatlarni ta'lim jarayoniga tatbiq etishni talab etadi.

Ta’limda integratsiya – bu turli fanlar, metodlar, vositalar va texnologiyalarni yagona didaktik tizimda uyg‘unlashtirish orqali talabalarda murakkab tafakkur, funksional savodxonlik, kreativlik, kommunikativlik va hamkorlikda ishlash kabi zamonaviy kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiluvchi yondashuvdir. Ayniqsa, o‘zaro bog‘langan bilimlarni bir butun holda qamrab olish, ularni hayotiy vaziyatlarga tatbiq qilish orqali bilimning samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Zamonaviy ta’lim tizimi jamiyatning globallashuvi, raqamli transformatsiya jarayonlari va axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida tub o‘zgarishlarga duch kelmoqda. Ushbu jarayon, ayniqsa, pedagogik metodlarning innovatsion texnologiyalar bilan uyg‘unlashuvini, ta’lim jarayonining moslashuvchan va shaxsiylashtirilgan shakllarini yaratishni talab qiladi. Sun’iy intellekt (AI), katta hajmdagi ma’lumotlar (Big Data), blokcheyn texnologiyalari, virtual va kengaytirilgan reallik (VR/AR), shuningdek, moslashuvchan o‘qitish tizimlari ta’lim jarayonida keng qo‘llanila boshlagan bo‘lib, ularning joriy etilishi o‘quv jarayonining samaradorligini oshirish, interfaol o‘qitish metodlarini kengaytirish va individual yondashuvni ta’minlash imkonini bermoqda[1].

Shu nuqtai nazardan qaraganda, integratsion shakllar va yondashuvlar zamonaviy ta’lim tizimining poydevori sifatida maydonga chiqmoqda. Bunday yondashuvlar ta’lim sifatini oshirish, talaba faoliyatini faollashtirish, ta’limni hayot bilan bog‘lash, o‘qituvchining metodik salohiyatini kengaytirish hamda ta’limda texnologiyalarni kompleks qo‘llash imkonini beradi. Integratsiyalashgan yondashuvlar orqali ta’lim-tarbiya jarayoni yagona tizimga aylanishi, fanning amaliy va nazariy jihatlari uyg‘unlashishi, o‘quvchilarni kelajak kasblariga tayyorlash imkoniyatlari ortadi.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR TAHLILI.

Raqamli transformatsiya sharoitida ta’limning integratsion shakllari nafaqat pedagogik innovatsiya, balki XXI asr talablariga javob beruvchi zaruriy yondashuv sifatida qaralmoqda.

Klein (2005) integratsion ta’limni to‘rtta asosiy turiga ajratadi:

1. Multidistsiplinar integratsiya - turli fanlardan ma’lumotlar bitta mavzu atrofida to‘planadi, lekin fanlar o‘zlarining strukturasini saqlab qoladi
2. Interdistsiplinar integratsiya - fanlar o‘rtasidagi bog‘lanishlar yaratiladi va umumiy metodlar qo‘llaniladi
3. Transdistsiplinar integratsiya - fanlarararo chegaralar yo‘qoladi va real dunyodagi muammolar markazda turadi
4. Postdistsiplina integratsiya – an’anaviy fanlar tuzilishi butunlay qayta ko‘rib chiqiladi [2]

Fogarty (1991) tomonidan ishlab chiqilgan “10 ta integratsiya modeli” zamonaviy ta’limda keng qo‘llanilmoqda:

Bitta fan doirasida:

- Parched model - fanlar alohida o‘qitiladi
- Connected model - bir fan ichidagi mavzular bog‘lanadi
- Nested model - bir mavzu ichida ko‘p ko‘nikmalar rivojlantiriladi

Fanlararo:

- Sequenced model - mavzular parallel o‘qitiladi
- Shared model - ikki fan umumiy mavzularni baham ko‘radi
- Webbed model - tematik yondashuv qo‘llaniladi
- Threaded model - metako‘nikmalar barcha fanlarda rivojlantiriladi
- Integrated model - fanlararo ustuvorliklar belgilanadi

O‘quvchi va tizim ichida:

- Immersed model - o‘quvchi o‘zi uchun integratsiya yaratadi
- Networked model - turli ekspertlar bilan aloqa o‘rnatiladi [3].

Shu nuqtai nazardan qaralganda, integratsion yondashuvlar zamonaviy ta’limda nafaqat pedagogik innovatsiya, balki global miqyosda tan olingan zarur metodik strategiya sifatida e’tirof etilmoqda. Bu yondashuvlar talabalarning bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarini turli fanlar, o‘qitish metodlari, raqamli texnologiyalar hamda real hayotiy kontekstlar bilan uzviy bog‘liq holda shakllantirishga xizmat qiladi. Integratsion o‘qitish nafaqat bilim berishga, balki o‘quvchini har tomonlama rivojlantirishga, ularni faol, ongli va mas’uliyatli ishtirokchiga aylantirishga yo‘naltirilgan.

Ushbu yondashuvni metodik jihatdan asoslashda xalqaro miqyosda ishlab chiqilgan bir qator pedagogik modellar va konsepsiyalar muhim o‘rin tutadi. Xususan, “Know–Do–Be” modeli, Bloom taksonomiyasi, KSA modeli, shu bilan birga, Head–Heart–Hands yondashuvi orqali ta’lim kognitiv, emotsional va amaliy jihatlarning yagona tizim sifatida ko‘rilishini ta’minlaydi.

Ayniqsa, zamonaviy texnologiyalar bilan uyg‘unlashgan TPACK modeli (Technological Pedagogical Content Knowledge), aralash ta’lim (blended learning), adaptiv ta’lim, sun’iy intellekt asosida individuallashtirilgan o‘qitish, hamda “Backward Design” kabi orqaga qarab loyihalash konsepsiyalari integratsiyalashgan yondashuvning texnologik, pedagogik va mazmuniy komponentlarini uyg‘unlashtirishda muhim metodik asos bo‘lib xizmat qilmoqda.

TADQIQOT METODOLOGIYASI.

Zamonaviy ta’limda integratsion yondashuvlar o‘qituvchidan nafaqat predmetga oid bilimni, balki uni qanday o‘rgatishni va bu jarayonda qaysi texnologiyalarni samarali qo‘llashni ham chuqur anglashni talab etadi. Aynan

shunday kontekstda **TPACK modeli (Technological Pedagogical Content Knowledge)** pedagogik integratsiyaning nazariy-metodik asoslaridan biri sifatida alohida o‘rin tutadi.

TPACK modeli **Mishra va Koehler** tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, u o‘qituvchining professional faoliyatini uch asosiy bilim turining o‘zaro bog‘liqligida tashkil etish zaruratini ko‘rsatadi: **mazmuniy bilim (CK), pedagogik bilim (PK)** va **texnologik bilim (TK)**. Modelda bu uch komponentning kesishgan nuqtasida aynan samarali, kontekstga mos, shaxsiylashtirilgan va integratsiyalashgan ta’lim yuzaga keladi [4].

TPACK modeli ayniqsa **raqamli pedagogika** sharoitida o‘z dolzarbligini ko‘rsatmoqda. Texnologiyalar ta’lim jarayoniga tobora chuqurroq singib borar ekan, o‘qituvchining texnologik savodxonligi bilan bir qatorda, uni didaktik jihatdan asosli qo‘llay bilishi ham ta’lim samaradorligini belgilovchi muhim omilga aylanmoqda. **Mishra va Koehler** ta’kidlaganidek, texnologiyalarni bevosita darsga qo‘shish emas, balki ularni pedagogik maqsadlarga mos tarzda integratsiya qilish o‘qituvchining professional kompetensiyasi darajasini belgilaydi [5].

Shu nuqtai nazardan, Angeli va Valanides (2009) TPACK modelining amaliy qo‘llanilishi o‘qituvchining tanlagan texnologiyasi o‘quvchilarning bilim olishiga qanday ta’sir qilishi, ularni faol o‘rgatishga qanday xizmat qilishi va fanga xos konsepsiyalarni qanday yoritishini aniqlab berishini ta’kidlaydilar [6].

TPACK modeli integratsiyalashgan o‘qitishning barcha shakllarida, ayniqsa blended learning, flipped classroom, gamifikatsiya, STEAM integratsiyasi kabi yondashuvlarda juda muhim hisoblanadi. Ushbu model asosida o‘qituvchi raqamli vositalarni tanlashda faqat texnik imkoniyatga emas, balki uning ta’limiy samaradorligiga, o‘quvchining ehtiyojiga mos kelishiga e’tibor qaratadi. **Koehler, Mishra va Cain (2013)** bu borada TPACK modelining asosiy ustunligi sifatida o‘qituvchi qarorlarini holatga mos ravishda muvozanatli qabul qilish qobiliyatini ko‘rsatadilar [7].

TPACK modeli asosida ta’limni integratsiyalash shuni ko‘rsatadiki, texnologiya bu yerda maqsad emas, balki vosita bo‘lib xizmat qiladi. Aynan o‘qituvchining pedagogik mahorati va fanga oid bilimlari bilan uyg‘unlashgan holdagina texnologiya ta’lim samaradorligini oshiradi. Shu sababli, TPACK modeli nafaqat individual darslarni loyihalashda, balki butun o‘quv dasturlarini ishlab chiqishda ham metodik asos bo‘lib xizmat qilmoqda [8].

Zamonaviy ta’lim paradigmasi talabani faqat bilim oluvchi emas, balki amaliy faoliyat yurituvchi va shaxsiy fazilatlarga ega inson sifatida shakllantirishga intiladi. Ana shu yondashuvni to‘laqonli ifodalovchi universal model – bu “Know–Do–Be” modelidir. Ushbu model xalqaro miqyosda ta’lim strategiyalarini loyihalashda,

kompetensiyaviy yondashuvni amaliyotga tatbiq etishda keng qo‘llanilib kelinmoqda.

“Know–Do–Be” modeli dastlab Marzano (1998)[9] va Zemelman va boshqalar (1999)[10] tomonidan ta’limni maqsadli loyihalashda qo‘llanilgan bo‘lib, keyinchalik UNESCO (2015) tomonidan 21-asr ko‘nikmalarini shakllantirish doirasida global tavsiya sifatida ishlab chiqilgan. Modellarning asosiy g‘oyasi – o‘quvchi bilim egallash bilan cheklanmasligi, balki bu bilimlar orqali jamiyatda faol ishtirokchi sifatida shakllanishidir.

Xalqaro miqyosda e’tirof etilgan yondashuvlardan yana biri bu **KSA modeli** bo‘lib, u ta’lim jarayonida o‘quvchining uchta muhim kompetensiyasini — bilim, amaliy ko‘nikmalar va shaxsiy munosabatlarni — bir butunlikda rivojlantirishga qaratilgan. Ushbu yondashuv nafaqat intellektual o‘sishni, balki emotsional va ijtimoiy rivojlanishni ham ta’minlaydi, shuning uchun u xalqaro miqyosda keng e’tirof etilgan integratsion o‘qitish modeli hisoblanadi [11].

Bilimlar (Knowledge): Bu komponent o‘quvchilar tomonidan ma’lumotlarni qabul qilish, tushunish, tizimlashtirish va o‘zlashtirish qobiliyatini o‘z ichiga oladi. Bilimlar har qanday sohaga oid faktlar, kontseptsiyalar va nazariy asoslarni o‘z ichiga oladi hamda o‘quvchilarning kognitiv faoliyatining poydevorini tashkil qiladi [12].

Ko‘nikmalar (Skills): Bu ko‘nikmalar amaliy faoliyatga, ya’ni olingan bilimlarni real hayot yoki professional faoliyatda qo‘llashga yo‘naltirilgan. Ular murabbiy yoki o‘qituvchi nazorati ostida mashq va takrorlash orqali mustahkamlanadi hamda o‘quvchining konkret ish samaradorligini oshiradi [13].

Munosabatlar (Attitudes): Bu qism o‘quvchilarning shaxsiy qadriyatlari, his-tuyg‘ulari, ijtimoiy munosabatlari va motivatsiyasini o‘z ichiga oladi. Munosabatlarning ijobiy shakllanishi o‘quvchilarning o‘rganishga bo‘lgan qiziqishi, o‘zini va boshqalarni hurmat qilish, hamkorlik qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi[14].

Ushbu nuqtai nazarni ilmiy asosda tadqiq qilgan Sipos va hamkasblari (2008) integratsion ta’limda transformatsion o‘qish maqsadida “Head–Hands–Heart” tamoyilini yuqori baholaydilar, bunda o‘quvchi nafaqat bilim egallaydi, balki ushbu bilimni amaliy ko‘nikmaga aylantiradi va emotsional qabul orqali ichki o‘zgarishni boshdan kechiradi. Bunday yondashuv barqaror rivojlanish (sustainability) ta’limida ayniqsa muhimdir, chunki u o‘quvchida faqat texnik ko‘nikmalar emas, balki qadriyat, mas’uliyat va refleksiyani ham shakllantiradi [15][16].

Empirik tadqiqotlar ham “Head–Heart–Hands” modelining ta’lim samaradorligini tasdiqlaydi. Masalan, Rutgers universiteti tomonidan olib borilgan “Nurture thru Nature” dasturi bu model asosida joriy etilgan bo‘lib, ayniqsa STEAM

yo‘nalishidagi ta’limda shahar maktablarida o‘quvchilarning fan, matematik va til sohalaridagi yutuqlarini yaxshilashga xizmat qilganini ko‘rsatdi [17].

Bundan tashqari, Sustainable Entrepreneurship (barqaror tadbirkorlik) kontekstida Rita Klapper “Head, Hands and Heart” modeliga asoslangan pedagogik yondashuvni qo‘llagan. U bu modelni kurs dizaynida hamda baholashda qo‘llash orqali o‘quvchilarda bilim (head), amaliy ko‘nikma (hands) va emotsional refleksiya (heart) uyg‘unligini ta’minladi. Bu yondashuv o‘quvchilarda chuqur motivatsiya, ishonch va shaxsiy transformatsiyani rag‘batlantirgan [16].

Integratsion ta’lim shakllarining didaktik imkoniyatlaridan biri — bu o‘quv faoliyatining maqsadga yo‘naltirilganlik tamoyiliga asoslanishidir. Ayniqsa, “Backward Design” (orqaga qarab loyihalash) modeli asosida rejalashtirilgan darslar o‘quvchilarni natijaga yo‘naltirilgan holda o‘qitishni ta’minlaydi. Bu yondashuvda o‘qituvchi avvalo o‘quvchilardan kutayotgan yakuniy natijani belgilab oladi, so‘ngra unga erishish uchun zarur bo‘lgan bosqichlarni aniqlaydi.

“**Orqaga qarab loyihalash**” (Backward Design) modeli asosida ta’lim jarayonini rejalashtirish ham integratsion yondashuvlarning samaradorligini oshiradi. Ushbu yondashuvda o‘qituvchi avvalo yakuniy natijalarni aniq belgilaydi, so‘ngra o‘quvchilarning shu natijalarga erishishini ta’minlaydigan bosqichlarni aniqlaydi. Bu esa o‘quv jarayonini maqsadga yo‘naltiradi va aniq natijaga olib keladi.

Oxiridan rejalashtirish dizayni Wiggins va McTighe tomonidan ishlab chiqilgan o‘qitish usuli hisoblanadi. U talabalarning akademik faoliyati traektoriyasini quradigan, talabalarni o‘rganishga yo‘naltiradigan pedagogik yondashuvdan foydalanadi [18].

Ushbu dizaynda o‘qituvchining eng muhim faoliyati o‘quv mashg‘uloti va maqsadlari haqida o‘ylashdir, so‘ngra ushbu maqsadlarni o‘lchash uchun eng to‘g‘ri bahoni beradi va keyin tegishli mavzularni ishlab chiqadi [19]. O‘quv mashg‘ulotini rejalashtirishdagi orqaga qarab loyihalash jarayoni 1-rasmda ko‘rsatilganidek, uchta umumiy bosqichdan iborat.

1-rasm. Oxiridan rejalashtirish dizayni (backward design) bosqichlari

Demak, oxiridan rejalashtirish dizayni – ta’lim usullari va baholash shakllarini tanlashdan oldin, maqsadni belgilash orqali ta’lim o‘quv dasturini ishlab chiqish usuli hisoblanadi. O‘quv dasturini oxiridan rejalashtirish odatda uchta bosqichni o‘z ichiga oladi:

1. Kutilayotgan natijalarni aniqlash:
   - Talabalar nimani bilishi, tushunishi va qila olishi kerak.
   - O‘quv mashg‘uloti maqsadini va kutilayotgan natijalarni hisobga olish.
2. Talabalar bilimi haqidagi ma’lumotlarni aniqlash va baholash:
   - O‘qituvchi talabalarning mavzuni qay darajada tushunganliklarini tekshiradi va bir qator baholash usullarini (kuzatishlar, testlar, loyihalar va boshqalar) ko‘rib chiqadi.
3. Istalgan natijalarga erishadigan faoliyatni loyihalash (o‘quv faoliyati).
   - O‘qitish usullari, o‘quv mashg‘uloti ketma-ketligi va yordamchi materiallarni ko‘rib chiqish.

Integratsion yondashuvlarning samaradorligi ularning didaktik modellarga tayangan holda puxta tashkil etilishiga bog‘liq. Ayniqsa, XXI asr ta’limidagi o‘zgarishlar, raqamli texnologiyalar va kompetensiyaviy talablarga mos tarzda moslashgan didaktik modellarning o‘rni beqiyosdir. Quyida ularning har biri o‘quv jarayonining metodik rejalashtirilishi, tashkiliy strukturasi, ta’lim vositalari va baholash tizimlari orqali integratsiyalashuviga e’tibor qaratiladi.

Puentedura (2006) tomonidan ishlab chiqilgan SAMR modeli (Substitution, Augmentation, Modification, Redefinition) o‘qitishda raqamli texnologiyalarni qo‘llash bosqichlarini aniqlab beradi. Ushbu model, aslida, texnologiyani oddiy vositadan darsning tarkibiy qismiga aylantiradi. Shu orqali o‘quv jarayoni didaktik jihatdan chuqurlashtiriladi — ya’ni:

Substitution va Augmentation bosqichlari an’anaviy metodlarga texnologiyani qo‘shish orqali sodda didaktik ssenariylarni yaratadi;

Modification va Redefinition bosqichlari esa o‘quv jarayonining mazmuni va shaklini qayta dizayn qilishga imkon yaratadi (Puentedura, 2014) [20].

Bu model yordamida o‘qituvchi texnologiyani faqat vosita sifatida emas, balki o‘qitishning mazmuniy va metodik komponenti sifatida foydalanadi.

Ta’lim jarayonini mantiqiy va tizimli tashkil etish hozirgi zamonaviy ta’limning eng muhim talablaridan biridir. Xususan, kompetensiyaviy yondashuv, raqamli texnologiyalarni integratsiya qilish, va shaxsga yo‘naltirilgan ta’limni samarali amalga oshirish uchun o‘qituvchilar o‘z darslarini oldindan puxta loyihalashi talab etiladi. Shu nuqtai nazardan, ADDIE modeli (Analysis, Design,

Development, Implementation, Evaluation) zamonaviy didaktikaning universal loyihalash vositasi sifatida e'tirof etiladi (Branch, 2009) [21].

ADDIE va Bloom taksonomiyasi o'zaro uyg'unlashtirilganida, o'quv jarayonining **didaktik, metodik, texnologik va baholash** jihatlari yagona tizimda uyg'unlashadi. Ayniqsa, zamonaviy darslar uchun bu integratsiya o'quvchilarning **bilim olish → qo'llash → tahlil qilish → baholash → ijod qilish** bosqichlarini chuqur o'ylangan tartibda amalga oshirishga xizmat qiladi.

TAHLIL VA NATIJALAR.

Biz raqamli transformatsiya muhitida o'quv jarayonining integratsion shakllaridan foydalanish bo'yicha taklif etilayotgan metodik tizimning tarkibiy komponentlarini tizimli yondashuv asosida belgilandi. Ushbu komponentlar ta'lim jarayonining barcha bosqichlarini — rejalashtirish, maqsad belgilash, texnologik ta'minlash, kompetensiyalarni rivojlantirish hamda monitoring va tahlilni — uzviy bog'liq tarzda qamrab olib, metodik tizimning loyihaviy-bosqichma-bosqich asosda tashkil etilishiga xizmat qiladi:

1-jadval. O'quv jarayonining integratsion shakllaridan foydalanish bo'yicha taklif etilayotgan metodik tizimning tarkibiy komponentlari

Tarkibiy komponent	Asosiy model	Integratsiyalashgan model yoki qo'shimcha yondashuv
1. Dizayn va rejalashtirish komponenti	ADDIE modeli	Backward Design (orqaga qarab loyihalash)
2. O'quv maqsadlari va baholash komponenti	Bloom taksonomiyasi	5E modeli (o'quv bosqichlarini amaliy tashkil etishda)
3.Texnologik integratsiya komponenti	TPACK modeli	SAMR modeli, Flipped Classroom (raqamli texnologiyalar asosida)
4. Kompetensiyaviy rivojlanish komponenti	Know–Do–Be modeli	KSA modeli, Head–Heart–Hands (holistik kompetensiyalar uchun)
5. Monitoring va tahlil komponenti	Learning Analytics	AI tavsiyalari tizimi, dashboardlar, analitik modullar

Ta'limda integratsion shakllarning didaktik imkoniyatlari va ularni qo'llash tamoyilları zamonaviy ta'lim tizimining asosiy yo'nalishlaridan birini tashkil etadi. Raqamli transformatsiya sharoitida integratsion yondashuvlar nafaqat pedagogik innovatsiya, balki ta'lim sifatini oshirish va XXI asr kompetentsiyalarini rivojlantirish uchun zaruriy vosita hisoblanadi.

Kelajakda integratsion ta'lim shakllarining yanada rivojlanishi sun'iy intellekt, virtual reallik va boshqa ilg'or texnologiyalarning ta'limga chuqurroq integratsiyasi bilan bog'liq bo'ladi. Bu jarayon talabalarning individual ehtiyojlariga

yanada moslashtirilgan, interaktiv va samarali ta’lim muhitini yaratish imkonini beradi.

Ilgari surilgan ilmiy-adabiy manbalar, didaktik yondashuvlar va innovatsion modellar tahliliga asoslanib, raqamli transformatsiya muhitida o‘quv jarayonining integratsion shakllaridan foydalanishga quyidagi ilmiy asoslangan tarifni taklif qilamiz:

Raqamli transformatsiya muhitida o‘quv jarayonining integratsion shakllaridan foydalanish – bu: ta’limning mazmuniy, metodik, texnologik va kompetensiyaviy komponentlarini uyg‘un holda loyihalash, ularni raqamli vositalar, zamonaviy pedagogik yondashuvlar hamda didaktik modellar asosida o‘zaro integratsiyalashgan holda tashkil etish orqali o‘quvchilarni har tomonlama rivojlantirishga yo‘naltirilgan tizimli va reflektiv ta’lim strategiyasidir.

XULOSA VA TAKLIFLAR.

Zamonaviy ta’lim tizimida integratsion shakllar va yondashuvlardan foydalanish o‘quv jarayonini samarali, maqsadga yo‘naltirilgan va raqamli transformatsiya talablariga mos holda tashkil etishning muhim shartidir. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, integratsiyalashgan ta’lim modellarining (TPACK, Know–Do–Be, KSA, Head–Heart–Hands, ADDIE, Backward Design, SAMR, 5E va boshqalar) qo‘llanilishi:

- o‘quv jarayonini **faollashtiradi**;
- **shaxsiylashtirilgan, moslashtirilgan va kontekstga mos** ta’limni tashkil etadi;
- **ijodiy fikrlash, tanqidiy tahlil qilish, hamkorlikda ishlash**, raqamli savodxonlik kabi **XXI asr kompetensiyalarini shakllantirishga** xizmat qiladi;
- o‘qituvchining **metodik salohiyatini kengaytiradi**, pedagogik qarorlarni holatga mos qabul qilishga yordam beradi;
- ta’limda **texnologiyalarning samarali integratsiyasi** orqali **interaktiv va reflektiv o‘quv muhiti** yaratadi.

Shuningdek, maqolada ilgari surilgan **metodik tizim komponentlari** (dizayn, maqsad, texnologik integratsiya, baholash, monitoring) o‘zaro uzviy bog‘langanligi orqali **ta’limni kompleks yondashuv asosida tashkil etish** imkonini beradi.

Takliflar:

1. **Ta’lim jarayoniga integratsiyalashgan yondashuvlarni tizimli joriy etish** uchun o‘qituvchilarni zamonaviy didaktik modellar bilan chuqur tanishtirish va metodik qo‘llanmalar ishlab chiqish zarur.
2. **Raqamli pedagogika vositalari va TPACK modeli asosida o‘quv dasturlarini loyihalash** – har bir fan doirasida texnologiyani didaktik maqsadga muvofiq integratsiyalash imkonini beradi.

3. **Know–Do–Be** va **KSA** modellariga tayangan holda o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va shaxsiy fazilatlarini uyg‘un rivojlantirishga yo‘naltirilgan metodik platformalar ishlab chiqilishi lozim.
4. **ADDIE va Backward Design modellariga asoslangan o‘quv loyihalash yondashuvlarini** o‘qituvchilarning darsni rejalashtirish faoliyatiga integratsiya qilish tavsiya etiladi.
5. **O‘quvchilarning individual ehtiyojlarini aniqlash va rivojlanish dinamikasini kuzatish uchun** Learning Analytics va AI-tavsiyalar asosida boshqaruv paneli va monitoring tizimlari keng joriy etilishi maqsadga muvofiq.
6. Ta’limda **Head–Heart–Hands** yondashuvi orqali kognitiv, emotsional va amaliy komponentlarni birlashtirgan **holistik kompetensiyalarni shakllantirish** ustuvor vazifa sifatida belgilanmog‘i lozim.
7. Integratsion yondashuvlar asosida **interfandagi darslar va loyihaviy faoliyatlar** orqali o‘quvchilarni real hayotga tayyorlash, kelajak kasblariga mos kompetensiyalarni rivojlantirishga alohida e’tibor qaratish lozim.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Allamova Sh. Sh., Avazova G. G‘., Shazadayev F. A. Raqamli transformatsiya asosida ta’lim texnologiyalarining rivojlanish tendensiyalari // Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti ilmiy-metodik jurnali. – 2025. – № 1. – B. 3–11.
2. Klein, J. T. (2005). Integrative learning and interdisciplinary studies. Peer Review, 7(4), 8-10.
3. Fogarty, R. (1991). The mindful school: How to integrate the curricula. IRI/Skylight Publishing.
4. Mishra, P., & Koehler, M. J. (2006). Technological Pedagogical Content Knowledge: A Framework for Teacher Knowledge. Teachers College Record, 108(6), 1017–1054.
5. Mishra, P. (2019). Considering Contextual Knowledge: The TPACK Framework. Journal of Digital Learning in Teacher Education, 35(2), 67–68.
6. Angeli, C., & Valanides, N. (2009). Epistemological and methodological issues for the conceptualization, development, and assessment of ICT–TPCK: Advances in technological pedagogical content knowledge (TPCK). *Computers & Education*, 52(1), 154–168.
7. Koehler, M. J., Mishra, P., & Cain, W. (2013). What is Technological Pedagogical Content Knowledge (TPACK)? *Journal of Education*, 193(3), 13–19.

8. Voogt, J., Fisser, P., Roblin, N. P., Tondeur, J., & van Braak, J. (2013). Technological pedagogical content knowledge – a review of the literature. *Journal of Computer Assisted Learning*, 29(2), 109–121.
9. Marzano, R. J. (1998). *A Theory-Based Meta-Analysis of Research on Instruction*
10. Zemelman, S., Daniels, H., & Hyde, A. (1999). *Best Practice: New Standards for Teaching and Learning in America's Schools*.
11. Gilbert, M., Beroz, S. T., Loanzon, P., Zyniewicz, T. L., Swoboda, S. M., O'Neal, C., & Gubrud, P. (2024). Knowledge, skills, and attitudes (KSAs) of adaptable academic nurse educators. Nurse Education in Practice, 76, 103933.
12. LinkedIn. (2024). KSA Model. Knowledge, Skills, and Attitudes Framework.
13. Teachfloor. (2024). KSA: Understanding Knowledge, Skills and Abilities in Skills-Based Learning.
14. The Peak Performance Center. (2020). Knowledge, Skills, and Attitudes.
15. Sipos, Y., Battisti, B., & Grimm, K. (2008). *Achieving transformative sustainability learning: Engaging head, hands and heart*. International Journal of Sustainability in Higher Education, 9(1), 68–86. https://doi.org/10.1108/14676370810842193
16. Klapper, R. G. (2014). *Using the "Head, Hands and Heart" approach in sustainable entrepreneurship education*. HEInnovate Resource.
17. Jagannathan, R., Camasso, M. J., & Delacalle, M. (2018). *The effectiveness of a head-heart-hands model for natural and environmental science learning in urban schools*. Evaluation and Program Planning, 66, 53–62. https://doi.org/10.1016/j.evalprogplan.2017.09.004
18. Wiggins G., McTighe J. Understanding By Design. A.: ASCD, 2005
19. Florian, T. P., & Zimmerman, J. P. (2015). Understanding by design, moodle, and blended learning: A Secondary School case study. MERLOT Journal of Online Learning and Teaching, 11(1), 120-128. https://jolt.merlot.org/vol11no1/Florian_0315.pdf
20. Puentedura, R. R. (2014). *SAMR and Bloom's Taxonomy: Assembling the Puzzle*. Hippasus.
21. Branch, R. M. (2009). *Instructional Design: The ADDIE Approach*. Springer.

MAHMUDXO‘JA BEHBUDIYNING PEDAGOGIK ASARLARI ORQALI TALABALARNI MA’NAVIY - AXLOQIY TARBIYALASH

Axrarova Zebuniso Baxromovna

O‘zbekiston Milliy universiteti Ijtimoiy fanlar fakulteti “Pedagogik ta’lim” kafedrasi dotsenti, pedagogika fanlari nomzodi

ANNOTATSIYA

Maqolada XX asrda Turkistonda vujudga kelgan milliy uyg‘onish harakatining atoqli rahbarlaridan biri bo‘lgan, o‘z davri ijtimoiy ongining uyg‘onishida muhim rol o‘ynagan ajdodimiz, jadid ma’riftparvari Mahmudxo‘ja Behbudiyning ma’naviy madaniyat taraqqiyotiga qo‘shgan hissasi tahlil qilingan. Keng dunyoqarash va chuqur bilimga ega bo‘lgan Behbudiy o‘z asarlarida islom dinini noto‘g‘ri talqin etilmasligi, ma’rifiy jihatlariga e’tibor qaratishga chaqirgan. Behbudiyning maqsadi xalqni ma’rifatli qilish va ularni dunyoning yuksak rivojlangan xalqlari darajasiga olib chiqish, har tomonlama rivojlangan jamiyat, insonparvarlik va demokratiyaning mustahkam tamoyillariga asoslangan davlat qurish edi. Maqolada Behbudiy merosida ilm-ma’rifat, axloq, san’atning yoshlar ma’naviy madaniyati, milliy o‘zlikni anglashga ta’siri masalalarining yoritilishiga e’tibor qaratilgan, asarlarining zamonaviy ahamiyati ko‘rsatib o‘tilgan.

KALIT SO‘ZLAR

jadidchilik, ma’naviy madaniyat, ilm, ma’rifat, din, axloq, san’at, siyosat, ma’naviy barkamollik.

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется вклад в развитие духовной культуры просветителя Махмудходжи Бехбуди, который был одним из выдающихся лидеров движения национального возрождения, возникшего в Туркестане в XX веке, сыгравшего важную роль в пробуждении общественного сознания узбекского народа в тот период. Обладая широким кругозором и глубокими знаниями, он

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

джадидизм, духовная культура, наука, религия, просвещения, мораль, политика, духовное совершенство.

всегда выступал против консерватизма и невежества и в своих произведениях призывал к правильному пониманию и толкованию исламской религии. Он ставил перед собой цель просветить народ и вывести его на уровень высокоразвитих народов мира, построить передовое во всех отношениях общество, государство основанное на незыблемых принципах гуманизма и демократии. В наследии Махмудходжа Бехбуди уделяется внимание освещению вопросов науки, морали, влияния искусства на духовную культуру молодежи, на понимание национальной идентичности. В сатье исследована современное значение произведения Бехбуди.

KEY WORDS

jadidism, spiritual culture, science, religion, enlightenment, morality, politics, art, spiritual perfection.

ABSTRACT

The article analyzes the contribution to the development of spiritual culture of the educator Mahmudhoja Behbudi, who was one of the outstanding leaders of the national revival movement that emerged in Turkestan in the XX century, who played an important role in awakening the public consciousness of the Uzbek people at that time. Possessing a broad outlook and deep knowledge, he has always opposed conservatism and ignorance and in his works called for the correct understanding and interpretation of the Islamic religion. His goal was to enlighten the people and bring them to the level of highly developed peoples of the world, to build an advanced society in all respects, a state based on the unshakable principles of humanism and democracy. In the legacy of Mahmudhoja Behbudi, attention is paid to highlighting the issues of science, morality, the influence of art on the spiritual culture of youth, on the understanding of national identity. In satya, the modern meaning of Behbudi's work is investigated.

KIRISH

O‘zbekistonda mustaqillik yillarida pedagogik ta’lim jiddiy o‘zgarishlarni boshdan kechirdi. Milliy istiqlol g‘oyasiga asoslangan yangi uslubiy yondashuvlar paydo bo‘ldi, ilm-fanning muammoli sohasiga ilgari ishlab chiqilmagan mavzular kirib keldi, ko‘plab tarixiy, ijtimoiy-pedagogik voqealar yangicha talqin qilindi, yangi ta’lim standartlari, dasturlar, darsliklar va o‘quv qo‘llanmalar yaratildi. Mamlakatimizda yoshlarni ijtimoiy munosabatlar tomon yo‘llash natijasida ularning o‘zini, o‘z ildizlarini tushunishi, fuqarolik, madaniy, ko‘p madaniyatli va konfessiyali jamiyatga integratsiyalashuviga imkoniyatlar kengaydi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmonida yangi mazmundagi uzluksiz ta’lim tizimini yaratishning huquqiy-me’yoriy asoslarini modernizatsiyalash ustuvor yo‘nalish sifatida belgilandi. Natijada milliy mental xarakterimizga mos keladigan yuksak axloqiy dunyoqarashga ega bo‘lgan respublikamiz yoshlarini ma’naviy-axloqiy va jismoniy barkamol etib tarbiyalash, ularga ta’lim-tarbiya berish tizimini sifat jihatidan yangi bosqichga ko‘tarish, oliy axloqiy fazilatlar, empatik g‘amxo‘rlik bilan bog‘liq ma’naviy tuyg‘ular, ruhiy altruistik yo‘nalishdagi fazilatlarni namoyon qiluvchi psixologik-pedagogik tizimni takomillashtirishga katta imkoniyatlar yaratildi. Shu o‘rinda, buyuk ma’rifatparvar ajdodlar ma’naviy boyligidan foydalanish, ularning ta’sirchan mexanizmlarini ta’lim-tarbiya jarayoniga tatbiq qilish asnosida bo‘lajak kasbi uchun zarur bo‘ladigan pedagogik qarashlar tizimini tarkib toptirish zarurati mavjud bo‘lib, bunda pedagogik ta’limotlar taraqqiyotiga ulkan hissa qo‘shgan ma’rifatparvarlar, allomalar ijodini o‘rganish, ularning faoliyatiga zamonaviy pozitsiyadan turib, xolisona baho berish ehtiyoji mavjud.

Turkiston zaminida ta’lim-tarbiyaning rivojiga ulkan hissa qo‘shgan Maxmudxo‘ja Behbudiyning ma’naviy-ma’rifiy qarashlarini o‘rganish mexanizmlarini takomillashtirish vositasida yoshlarda o‘tmishga hurmat bilan munosabatda bo‘lish, vatanparvarlik tuyg‘usini shakllantirish, milliy o‘zlikni anglash, tarixiy tafakkur ko‘nikmalarini egallashga xizmat qilishi shubhasiz. Bo‘lajak mutaxassis sifatida talabalar har qanday vaziyatda tanqidiy fikrlash va muammolar yechimini topish, o‘zaro hamkorlik asosida yetakchilik qobiliyatini namoyon etish, innovatsion bilimlarga chanqoqlik va vaziyatga moslashuvchanlik, tadbirkorlik va ishbilarmonlik, insonlar bilan samarali muloqotni tashkil etish, ishlab chiqarish jarayonida ma’lumotlarni baholash va tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan tizimni ishlab chiqishga ehtiyoj sezilmoqda. Bu vazifalarni amalga oshirish uchun oliy ta’lim muassasalari tahsil oluvchilarida ma’naviy-axloqiy sifatlarni rivojlantirish strategiyasini o‘quv jarayoniga tatbiq etish dolzarb muammo hisoblanadi.

O‘zbekiston Respublikasining Konstitusiyasi, “Ta’lim to‘g‘risida”gi, “Yoshlarga oid davlat siyosati to‘g‘risida”gi Qonunlari, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 9-yanvardagi “Jamiyatda huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirish tizimini tubdan takomillashtirish to‘g‘risida”gi PF-5618-son, 2020-yil 22-iyundagi “Inson huquqlari bo‘yicha O‘zbekiston Respublikasining milliy strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-6012-son Farmonlari, shuningdek, boshqa me’yoriy-huquqiy hujjatlarda belgilangan dolzarb vazifalarni amalga oshirishda ushbu dissertatsiya ishi muayyan darajada xizmat qiladi.

Bugungi kunda yosh avlodni barkamol qilib tarbiyalashda ma’rifatparvarlar qarashlarini o‘rganish, pedagogik ta’limotlar tarixiga xolisona baho berish, xususan, Turkistonda jadidchilik harakati va uning yirik namoyandasi Maxmudxo‘ja Behbudiyning ma’naviy- axloqiy qarashlari va ijodiga bo‘lgan qiziqish xorijlik olimlarning doimiy diqqat markazida bo‘lgan. Jumladan, amerikalik olimlar- Adib Xolid, Olvort, fransiyalik A.Benningson, germaniyalik I.Baldauf, orleanlik professor E.Lazzeri, yaponiyalik H.Komansu kabi sharqshunos, tarixchi olimlarning jadidshunoslikka oid tadqiqotlarida mazkur masalaning u, yoki, bu jihatlari tadqiq qilingan. Umumjadidchilikka bag‘ishlangan bu tadqiqotlarning barchasida Behbudiy Turkiston jadidlarining yetakchisi sifatida e’tirof etiladi va uning faoliyatidagi o‘ziga xos jihatlar atroflicha talqin qilingan.

MDH davlatlarida A. Maniyozov, G.Ashurov, M.Shukurov, O.Sayfullayev, R.Hodizoda, A.Mirahmedov, I.Nurillin kabi tadqiqotchi va olimlar jadidlarni adabiy-tarixiy faoliyatini tadqiq qilgan. Ularning ham ishlarida M.Behbudiyning faoliyati alohida e’tirofga sazovor bo‘ladi.

Muammoning o‘rganilganlik darajasi. O‘zbekistonlik tarixchi olimlardan D.Alimova D.Rashidova, D.Ziyayeva, R. Sharipov, R.Shamsuddinov, Q.Rajabov, H.Sodiqov, adabiyotshunoslardan A.Aliyev, B.Qosimov, B.Nazarov, B.Do‘stqorayev, I.Sulton, M.Xudoyqulov, N.Karimov, O.Sharafiddinov, P.Ravshanov, S.Qosimov, Sh.Rizayev, E.Karimov, G‘.Mahmudov, H.Boltaboyevlar tomonidan tarixiy va adabiy jihatdan tadqiq eitlgan.

Jadidlarning ijtimoiy-falsafiy qarashlari faylasuf olimlardan A.Jalolov, A.Aliyev, G.Maxmudova, J.Yaxshilikov, Z.Ahrorova, N.Avazov, S.Ahmedov, U.Dolimov, Sh.Turdiyev, E.Yusupov, H.Saidov, Sh.Abdullayeva, P.Begbudiyeva va boshqalar tomonidan tadqiq etilgan. Mazkur tadqiqotlarda jadid mutafakkirlar ma’naviy merosining ijtimoiy-siyosiy va falsafiy ahamiyati o‘rganilgan va shu o‘rinda ta’kidlash lozimki, ularning har biri Turkiston jadidlarining yetakchisi sifatida M.Behbudiy ijodi va faoliyatiga alohida to‘xtalib o‘tgan.

Ammo shuni ta’kidlash lozimki, uning ma’naviy-axloqiy tarbiyaga oid qarashlaridan oliy ta’lim ташкилотларида tarbiya jarayonlarida samarali

foydalanish mexanizmlari, deyarli o‘rganilmagan “Talabalarning ma’naviy-axloqiy sifatlarini rivojlantirish” mavzusidagi ilmiy-tadqiqot ishlari doirasida bajarilgan.

Tadqiqotning maqsadi Mahmudxo‘ja Behbudiyning ma’naviy – axloqiy qarashlaridan oliy Ta’lim tashkilotlarining tarbiyaviy jarayonlarida samarali foydalanish mexanizmlarini takomillashtirish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqot vazifalari:

Turkistondagi ijtimoiy– iqtisodiy sharoit, jadidchilik g‘oyalari va ularning Maxmudxo‘ja Behbudiyning ma’naviy – axloqiy qarashlari shakllanishiga ta’sirini ta’limotlar nazariyasi va metodikasi doirasida tahlil qilish, tajribalar vositasida ilmiy asoslash;

Behbudiyning ma’naviy – axloqiy tarbiyaga oid qarashlarini o‘rganish bo‘yicha o‘quv dasturlari mazmunini takomillashtirish;

Behbudiyning inson kamoloti, ilm va ta’limining o‘rni haqidagi qarashlarini oliy ta’lim tashkilotlarining “Axborot soatlari” tarbiya rejasiga yo‘naltirilgan dastur imkoniyatlarini kengaytirish;

Behbudiyning Turkistonda xotin-qizlar savodi masalalariga doir qarashlarini talabalarning ma’naviy-axloqiy tarbiya masalalariga doir qarashlariga singdirish orqali ular o‘rtasida gender tenglik bo‘yicha qarashlarini rivojlantirish;

Behbudiyning ma’naviy-axloqiy tarbiyaga oid qarashlaridan oliy ta’lim tashkilotlari tarbiya jarayonlarida foydalanish mazmunini takomillashtirish va shu asnoda talabalarning tarbiya trayektoriyasini modellashtirish;

Behbudiy yaratgan maktab darsliklarida ma’naviy-axloqiy tarbiyaga oid qarashlaridan oliy ta’lim tashkilotlarining tarbiya jarayonlarida foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish.

Tadqiqot predmetini Mahmudxo‘ja Behbudiyning ma’naviy – axloqiy qarashlaridan oliy ta’lim tashkilotlarining tarbiyaviy jarayonlarida samarali foydalanish shakllari, texnologiyalari, metod, vositalari tashkil etadi.

Tadqiqot usullari. Tadqiqot jarayonida ilmiy manbalar, retrospektiv tahlil, analitik obzor, komparativ tahlil, pedagogik kuzatuv, ijtimoiy so‘rov (test, anketa, intervyu), tajriba-sinov va matematik statistik tahlil, prognoz usullaridan foydalanildi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagilardan iborat:

Turkistondagi ijtimoiy– pedagogik sharoit, jadidchilik g‘oyalari va ularning Behbudiy ma’naviy – axloqiy qarashlari shakllanishiga ta’siri ta’limotlar nazariyasi va metodikasi doirasida aniqlashtirilgan;

Behbudiyning ma’naviy – axloqiy tarbiyaga oid qarashlarini o‘rganish bo‘yicha o‘quv dasturlari mazmuni retrospektiv tahlil, prognostik baholash asosida takomillashtirilgan;

Behbudiyning inson kamoloti, ilm va ta’limining o‘rni haqidagi mualliflik qarashlariga tayangan videofilm “O‘zbekkino”da ishlab chiqilib, oliy ta’lim tashkilotlarining “Axborot soatlari” mazmuni takomillashtirilgan

Asosiy qism. Yuksak ma’naviyat va axloqiy barkamollik har qanday xalq, har qanday davlat rivojining bosh mezoni bo‘lib xizmat qilgan. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev: “Yangi O‘zbekiston orzusi, bugungi kunlarimizga nisbatan aytganda, hozirgi davrning taqozosi, uning asl qiyofasini, harakatlantiruvchi kuchlari va omillarini belgilaydigan g‘oyaviy-ma’naviy asos, xalqimizga xos yaratuvchanlik shijoati va keng ko‘lamli islohotlarimizning yaqqol ifodasidir”, – deb ta’kidlashlari bejiz emas.

Bo‘lajak mutaxassis sifatida talabalar har qanday vaziyatda tanqidiy fikrlash va muammolar yechimini topishni, o‘zaro hamkorlik asosida yetakchilik qobiliyatini namoyon etishni, zamonaviy bilimlarga chanqoqlikni va vaziyatga moslashuvchanlikni, tadbirkorlik va ishbilarmonlikni, insonlar bilan samarali muloqotni tashkil etishni, ishlab chiqarish jarayonida ma’lumotlarni baholashni va tahlil qilishni, yangiliklarga qiziquvchanligini va tasavvur hosil qilish ko‘nikmalarini egallashlarini ustuvor vazifalar qilib qo‘yilgan.

Ma’lumki, XIX asr oxiri XX asr boshlarida chor хукуматининг O‘rta Osiyodagi yoki o‘sha davrda nomlangan, Turkistondagi mustamlakachilik siyosati faqatgina siyosiy hukmronlikni emas, iqtisodiy hukmronlikni ham anglatar edi. Ishlab chiqarish, sanoat korxonalarining yaratilishi, texnika, transport tarmog‘ining kengayishi mehnatga yangicha munosabatni talab qilar edi. Chor Rossiyasi uchun aynan mana shu jarayon yangi rus Turkistonini tashkil etishga yordam berdi berdi.

Ishlab chiqarishning yangilanishi, yangi aloqalari vujudga keldi, sanoat, temir yo‘llar, qurilish va boshqa sohalarda dastlabki ishchi guruhlari paydo bo‘ldi.

Keyingi vaqtlarda olib borilgan tadqiqotlar, kuzatuvlar tufayli chor хукумати Turkistonni mustamlakaga aylantirish jarayonida mahalliy xalqlarga nisbatan kamsituvchilik siyosatini olib borgan, deya olamiz. Aynan bu g‘oya o‘sha davr ma’murlarining O‘rta Osiyodagi strategik rejalarini asosini tashkil qilgan. Bunday harakat Turkistonda amal qilgan ijtimoiy hayot qonunlari va an’analarini izdan chiqarish, mahalliy jamiyatning diniy-ma’naviy negizini barbod qilishi, milliy madaniyat va ta’limni obro‘sizlantirish va sekin-asta betaraflashtirish, pirovard natijada Turkistonni yangicha ruslashtirishdan iborat bo‘lgan.

O‘lkani Rossiyaning хом-ashyo manbaiga va tayyor mahsulotlar bozoriga aylantirilishi, cheksiz talanishi va qashshoqlanishi jadidlarning hamda milliy

burjuaziyaning nafratini uyg‘otib, yurtning iqtisodiy mustaqilligini tiklash g‘oyasi va kurashini shakllantirdi.

Turkistonning o‘sha davrdagi ziyoli qatlami rus hukmronligini chetdan sun’iy ravishda yaratilganligi, bu milliy qadriyatlarni ifodalay olmasligiga ishonch hosil qilib, o‘z mamlakatini o‘zgalar emas, o‘zlari boshqarishlari lozimligini tushunib yetdilar. Buning uchun esa kurashish lozimligini, bu yo‘lda bor imkoniyatdan foydalanish Vatanining ozodligi shunchaki oddiy kurash bilan emas, balki yetuk siyosiy iroda bilan amalga oshirilishi lozimligini bor bo‘yi bilan anglab yetdilar. Mahmudxo‘ja Behbudiy shuning uchun ham “haq olunur, berilmas”, degan bo‘lsa, Fitrat, “...erimiz bosildi, molimiz talandi. Sharafimiz yemirildi, nomusimiz g‘asb qilindi. Insoniyligimiz oyoq-osti qilindi. Tuzimli turdik, sabr etdik. Kuchga tayangan har bir buyruqqa bo‘ysundik. Butun borlig‘imizni berdik”

Bunday holat XIX asrning ikkinchi yarmi – XX asr boshlarida Turkiston zaminida mustamlakachilik va ulug‘ millatchilikka asoslangan siyosiy-ma’muriy tizimni boshlab berdi.

Ozodlikning yo‘qotilishi, siyosiy haqsizlik va adolatsizlik butun jamiyat ahlini rus davlatiga qarshi kuchli muxolifatga aylantirdi. Muxolifat orasida mahalliy yuqori tabaqalarning ilg‘or vakillari ham bo‘lib, ozodlik g‘oyasi kuch-quvvatga to‘lib bordi. Ozodlik,erkparastlik g‘oyalari jadidlar siyosiy faoliyatining asosini tashkil etib, mazlum xalqni ozodlik kurashiga da’vat etdilar. Huquqsizlikka, kamsitishlarga va och, yalang‘och yashashga mahkum etilgan Turkiston xalqining bosqinchilarga nisbatan g‘azabi kundan-kunga orta bordi. Haddan ortiq ijtimoiy va milliy mustamlakachilik zulmi xalq ommasining istilochilarga qarshi milliy ozodlik harakatining boshlanib ketishiga sabab bo‘ldi.

Chor hukumati eng avvalo, din peshvolarini eng xavfli dushman hisoblab, ularni imkon boricha har qanday ishlardan chetlashga harakat qildi.

Yangi hukumat maktab va madrasani yot hisoblagan ya’ni, ruslarga qarshi dushmanlik paydo qiluvchi muassasa deb bilib ularni obro‘sizlantirish uchun harakat qilgan. Hukumat ishlovchi lavozimlarga bu maktab va madrasalarni bitirganlar olinmagan. Madrasa va maktabni bitirganlarga jamiyat va davlatning ehtiyoji yo‘q deb e’lon qilgan. Hukumatning bu masaladagi harakati milliy maktablarni sekin-asta tugatishi edi. Bu hukumat qozilik sudini saqlagan bo‘lsa-da, lekin qozilar qattiq nazorat ostida ushlab turildi.

Chor ma’muriyatining qozilariga nisbatan qo‘llagan adolatsizligi jamoa ahlini noroziligi va nafratini orttirdi. Viloyat harbiy gubernatori A.A.Abramov qo‘zg‘olon ko‘tarishdan qo‘rqib, agar tartibsizliklar ro‘y bersa, qozilarni Sibirga surgun qilishini ma’lum qiladi. Qo‘qon uyezdining boshlig‘i agar din peshvosi tartibsizlikda

qatnashsa, madrasalarning yopilishini va vaqf yerlarini tamomila davlat ixtiyoriga o‘tkazishni bildiradi.

Shuni ta’kidlashimiz lozimki, jadilchilik harakatining vujudga kelishining ob’yektiv va sub’yektiv sabablarini Ahmad Donishning “Navodir al-vaqoye” (“Nodir voqealar”), “Risolai tarixi amiron mang‘it” (“Mang‘it amirlari tarixi risola”)sida, tarixchi Mirza Muhammad Abdulazim Somiy Bustoniyning “Tarixi salodini mang‘itiya dor us-saltanai Buxoroi sharif” (“Buxoro sharif saltanatidagi mang‘it hukmdorlari tarixi”), tarixchi Mirzo Salimbek ibn Muhammad Rahimning “Tarixiy Salimiy” asarlariga tayanib va Abdurauf Fitratning “Munozara” va “Bayonati sayyohi hindi” asarlarini asos qilib olishimiz mumkin.

Fitrat yurtda sodir bo‘layotgan bunday holatlar haqida kuyunib shunday yozadi: “Olamga to‘rt yuz olimni hadya etgan Buxoroi sharif shunchalik mustahkam kuchga ega bo‘lib edi, oh. Buyuk badbaxtlik bilan iqror bo‘lamanki, hozir bu madaniyat quyoshining osmoni, bu insoniyat jannati, bu fozillar dunyosining ma’mur xonadoni, bu ma’rifat jahonining darsxonasi taraqqiyot uchun barcha vositalariga ega bo‘lsa ham, jaholatning asl makoni, xorlik zanjirining asirligicha qolmoqda. Tirikchilik uchun barcha vositali bo‘lishiga qaramasdan, yoqasini ajal panjasiga topshirgan”, deb yozadi.

Jadidlar xorijga chiqib, turli mamlakatlardagi madaniyat va ta’lim taraqqiyoti darajasini ўргандилар, o‘z o‘lkalari bilan ularni solishtirdilar. Bu kabi, ilg‘or, zehnli yoshlarda jahon taraqqiyoti yutuqlarini Turkistonda ham ko‘rish ishtiyog‘i boshlandi. Ularning diqqat markazida birinchi bosqichda ta’limni isloh qilishdek ulkan vazifa turgan. XIX asrning ikkinchi yarmida o‘lkamizning mustamlakachilar tomonidan bosib olinishi natijasida o‘lka xalqlarining iqtisodiy, siyosiy, ma’naviy huquqlardan butunlay mahrum qilinishi va xalqlarning ayanchli ahvoli jadidchilik harakatining vujudga kelishiga sabab bo‘ldi. Jadidchilik harakatining paydo bo‘lishining tashqi omili sifatida tashqi dunyoda sodir bo‘lgan inqilobiy o‘zgarishlarning ham ta’siri bo‘ldi. Yangicha fikrli jadidlarning, xalqning xohish-irodasini, manfaatlarini bilan bog‘lanib, negizi mustaqillik va ozodlik g‘oyalari bilan sug‘orilgan edi.

Jadidchilik harakati shakllanish va rivojlanish bosqichlarini uch davrga bo‘lish mumkin:

1. XIX asrning 90-yillaridan 1905 yilgacha bo‘lgan birinchi davr.
2. 1905 yildan 1917 yilgacha bo‘lgan ikkinchi davr.
3. 1918 yildan 1930 yilgacha bo‘lgan uchinchi davr.

Jadidchilik harakati haqidagi olib borilgan barcha tadqiqot g‘oyalarining Turkistonda vujudga kelishi XIX asrning oxirgi choragiga to‘g‘ri kelganligini e’tirof etadi.

“XIX asr oxiri – XX asr boshlarida keng tarqalgan ma’rifatchilik harakati xalqimiz tarixida milliy ongni o‘stirish, uni ijtimoiy taraqqiyotning yuqori pog‘onalariga olib chiqish yo‘lida qilingan beminnat va fidoyilarcha urinishlar edi. Bu harakat tariximizning eng yorqin sahifalaridan biri bo‘ldi. U ayovsiz kurashlar, muvaffaqiyat va mag‘lubiyatlar, quvonch va fojialar bilan to‘la” edi. O‘lkadagi og‘ir tarixiy vaziyat jadidchilik harakatining rivojlanishi, faoliyati darajasiga o‘zining ulkan ta’sirini o‘tkazdi.

Jadidlar tafakkurining mohiyati o‘sha davr tarixiy vaziyatlari bilan bog‘lik ekanligi ayni haqiqat bo‘lgani xolda, u ham ancha murakkab yo‘llarni bosib o‘tgan, deya olamiz. Bu harakat dunyoqarash sifatida shu davrda sodir bo‘layotgan dolzarb, voqea va hodisalar bilan bog‘liq holda paydo bo‘ldi. Jadidlarlarning asl muddaosi inqilobiy yo‘l emas, balki islohot yo‘lidan borib, ilm-ma’rifatni keng ko‘lamda yuksaltirish orqali taraqqiyotga erishishdan iborat edi. Chunki, Turkiston barcha taraqqiyot yo‘llaridan juda orqada qolib ketgan edi. Bu davrda rivojlangan mamlakatlar o‘rtasida ijtimoiy-iqtisodiy sohada vujudga kelayotgan raqobatlarga duch kelib, chor xukumatida mustamlakasiga tobe edi. Taraqqiyparvar jadidlar bunday vaziyatni teran tushunib, mohiyatan anglaganlari tufayli jonajon o‘lkani dunyo sivilizatsiyasi tizimidagi rivojlangan mamlakatlar safiga olib chiqishning yagona yechimi- bu fan-texnikani taraqqiy ettirish, deb xulosaga kelishgan edilar.

O‘lkamiz jadidlari mamlakatni qoloqlik, tarqoqlik, savodsizlik botqog‘idan faqat ma’rifat orqali qutqarish mumkinligini yaxshi tushunib, dastlab asosiy sa’y-harakatlarini yangi usuldagi maktablarni tashkil yaratishga, ularning mazmun na shaklini takomillashtirishga bel bog‘lashdi. avvalo, jadid usuldagi maktablarni Turkistonning o‘sib kelayotgan ishbilarmon boylari va ilg‘or ma’rifatparvar ziyolilari qo‘llab-quvvatladilar. Ushbu maktablar boshlang‘ich ta’lim o‘quv yurtlari bo‘lib, ularda to‘rt yoki olti yillik ta’lim berilardi. Dastlab (Xusaynov mablag‘i hisobiga) 1893 yili Samarqandda, 1898 yili Qo‘qonda Salohiddin domla, 1899 yili eski Toshkentda Munavvar Qori, Andijonda Shamsiddin domla tomonidan jadid maktablari tashkil etildi. 1900 yili Buxoroda Jo‘raboy qori tomonidan yangi usuldagi maktablar tashkil etildi. 1903 yili M.Behbudiy o‘z mablag‘i hisobidan Jomboyda xuddi shunday maktab ochdi. Jadid Hoji Muin va Shakuriylar bu maktabda dars berdilar.

Bu yangi usuldagi maktablarni bitirib chiqqan tub joy aholi vakillari o‘qituvchilikka ishga olingan. Bu usul maktablarining mutasaddilari tomonidan muallimlikka qabul qilinganlar oldiga muayyan talablar qo‘yilgan. Masalan, Samarqand atrofida tashkil qilingan yangi usuldagi maktabda ishlash uchun besh nafar muallim kerakligi haqida “Oyina” jurnalida e’lon chiqarilgan edi: “...Muallimlarni turkistoniy bo‘lishi shart bo‘lib, yana ushbu nimarsalarni bilmog‘i

lozim kelur: Qiroati Quro‘ni Karim, ma’a tajviya (Qur’on o‘qish qoidasi), savodi forsiy va o‘zbaki, hisobdan a’moli arba’a (to‘rt amal), o‘rta qismga xat yozmoq, amaliyoti islomiya, zaruriyoti diniyya, aqidai ahli sunnat va jamoatdan xabardorlik, nos, chilim, popirus, ko‘knorg‘a chid va og‘ushta emaslik va ham yamon axloq ila mashg‘ur bo‘lmaslik shartdur.

Хуллас, тадқиқот жараёнида ўрганилган барча далилларга асосланиб, қуйидаги хулосаларни беришимиз мумкин:

1. Jadidchilik tarixining tadqiqotchilari shu bilan birga adabiyotshunos olimlar 1905 yildan boshlab, to 1918 yil boshlarigacha, ya’ni Turkiston muxtor hukumati kuch bilan tugatilguncha o‘tgan qisqagina bir davrni «Milliy uyg‘onish davri» degan atamani qo‘llaydilar. Ularning fikricha, 1910 yili o‘z tashkilotini tuzgan jadidlar fevral inqilobidan keyin ikki guruhga bo‘linib ketganlar. Ulardan bir guruhi istiqlolga duma va islohot yo‘li bilan, boshqasi esa inqilob orqali erishmoqchi bo‘ldilar. Bunga chorizmning jadidchilikka salbiy munosabati, uni yo‘q qilishiga urinishi, milliy burjuaziyaga zarba berishi, milliy burjuaziya va unga mansub ziyolilarning yuqoriga tobeligi, hamda jadidlarning ijtimoiy tabaqa jihatidan har xilligi, Turkiyada tahsil olib kelgan bir guruh yoshlarning munozaralari sabab bo‘ldi.

2. Samarqand jadidlari dunyoqarashining shakllanishida an’naviy-oilaviy ta’lim va tarbiyaning o‘rni bor, u ma’rifatparvarlik olamiga qo‘yilgan dastlabki qadam, desak bo‘ladi. Samarqand jadidlarining eng to‘ng‘ichi Saidahmad Siddiqiy-Ajziy dastlabki savodini oilada chiqargan. Mahmudxo‘ja Behbudiyning otasi fikhshunoslik bo‘yicha yirik olim hisoblangan bu sohada bir necha asarlar yaratgan. XIX asrning 80-yillarida Turkiston o‘lkasida vujudga kelgan demokratik xarakterdagi ma’rifatparvarlik ham Samarqand jadidchiligi paydo bo‘lishining ilk manbalaridan biri hisoblanadi. Bu davrdagi ma’rifatparvarlikning o‘ziga xos xususiyati, uning bevosita adabiy-publitsistik xarakterga egaligida edi. Ammo bundan ma’rifatparvarlik jamiyatning ijtimoiy-falsafiy muammolarini chetlab o‘tgan degan xulosaga kelish mumkin emas.

3. G‘arb ma’rifatparvarlari asosan ateistlar bo‘lishgan Jadid ma’rifatparvarlari hech qachon ateistlar bo‘lishmagan va dinni hech qachon inkor qilmaganlar. Aksincha ular islom dinini ijtimoiy taraqqiyotga xizmat qiluvchi va musulmonlarni birlashtiruvchi muhim omil, inqirozli ahvoldan chiqishda xalqni birlashtiruvchi, birodarlikka chaqiruvchi, jipslashtiruvchi, o‘lka xalqlarini yuksak axloqiy, vatanparvar, do‘st, birodarlikka chaqiruvchi kuch sifatida munosabatda bo‘ldilar.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – T.; O‘zbekiston, 2016. – 56 b.
2. Quronov M. O‘zbyekiston umumiy o‘rta ta’lim maktablarida milliy tarbiyaning pedagogik asoslari: Ped. fan. d-ri. ...dis. – T.: 1998. – 316 b.
3. Behbudiy Mahmudxo‘ja. Kitobat ul-atfol. - Samarqand. Behbudiya, 1908.
4. Ahrorova 3. Jadid pedagogikasi asoslari. - T.: Universitet, 2006. - B. 66.
5. Ahrorova Zebuniso.Mahmudxo‘ja Behbudiyning o‘qitish texnologiyalaridagi yangiliklari. Til va adabiyot ta’limi.2020 yil, 8-son.
6. Axrorova Zebuniso. Xotunlarg‘a ilm lozimmu? Til va adabiyot ta’limi. 2019 yil, 8-son.

BO‘LAJAK TARBIYACHINING RIVOJLANTIRUVCHI MARKAZLAR FAOLIYATIDA O‘YIN MUHITINI TASHKIL ETISHI

Ergashova Munisa Hoshim qizi
Toshkent iqtisodiyot va pedagogika instituti o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada bo‘lajak tarbiyachining rivojlantiruvchi markazlar faoliyatida o‘yin muhitini tashkil etish masalasi yoritilgan. Maktabgacha ta’lim tizimida o‘yin faoliyati bolalarning bilish jarayonlarini rivojlantirish, ijtimoiylashuvi va shaxsiy sifatlarini shakllantirishda yetakchi omil ekanligi asoslab beriladi. Rivojlantiruvchi markazlarda yaratiladigan o‘yin muhiti nafaqat bolalarning qiziqishi va ehtiyojlariga mos kelishi, balki ularning mustaqil fikrlashi, ijodkorligi hamda kommunikativ ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilishi ta’kidlanadi. Maqolada bo‘lajak tarbiyachilarning kasbiy tayyorgarligida o‘yin muhitini tashkil etish bo‘yicha zarur bilim, ko‘nikma va metodik yondashuvlar muhim ahamiyat kasb etishi tahlil qilinadi. Shuningdek, o‘yin muhitini yaratishda bolaga yo‘naltirilganlik, ijodiylik, faollik va xavfsizlik tamoyillari asosiy mezon sifatida ko‘rsatilgan.

KALIT SO‘ZLAR

bo‘lajak tarbiyachi, rivojlantiruvchi markaz, o‘yin muhiti, maktabgacha ta’lim, ijodkorlik, metodik yondashuv, kompetensiyaviy yondashuv, ta’lim muhiti.

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается проблема организации игровой среды в деятельности развивающих центров будущим воспитателем. Обосновано, что игровая деятельность в системе дошкольного образования является ведущим фактором развития познавательных процессов, социализации и формирования личностных качеств детей. Отмечается, что игровая среда, создаваемая в развивающих центрах, должна не только соответствовать интересам и потребностям детей, но и способствовать развитию их самостоятельного мышления, творческих способностей и

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

будущий воспитатель, развивающий центр, игровая среда, дошкольное образование, креативность, методический подход, компетентностный подход, образовательная среда.

коммуникативных навыков. В статье анализируется важность необходимых знаний, умений и методических подходов к организации игровой среды в профессиональной подготовке будущих воспитателей. Кроме того, подчеркивается, что при создании игровой среды ключевыми критериями выступают ориентированность на ребёнка, креативность, активность и безопасность.

KEY WORDS

future educator, developmental center, play environment, preschool education, creativity, methodological approach, competency-based approach, educational environment.

ABSTRACT

This article examines the issue of organizing a play environment within the activities of developmental centers by future preschool educators. It substantiates that play activity in the preschool education system is a leading factor in the development of children's cognitive processes, socialization, and the formation of personal qualities. It is noted that the play environment created in developmental centers should not only meet children's interests and needs, but also foster the development of their independent thinking, creativity, and communication skills. The article analyzes the importance of acquiring the necessary knowledge, skills, and methodological approaches to organizing a play environment as part of the professional training of future educators. In addition, it emphasizes that child-centeredness, creativity, activity, and safety serve as key criteria in creating such an environment.

KIRISH

Maktabgacha ta'lim tizimida rivojlantiruvchi markazlar faoliyati bolalarning har tomonlama kamol topishida muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Ushbu markazlarda tashkil etiladigan o'yin muhiti nafaqat bolalarning bilish jarayonlarini faollashtiradi, balki ularning ijtimoiylashuvi, shaxsiy sifatlari, nutqiy hamda jismoniy rivojlanishini ta'minlaydi. Shu boisdan bo'lajak tarbiyachilar rivojlantiruvchi markazlarda o'yin muhitini tashkil etish bo'yicha yetarli bilim, ko'nikma va malakaga ega bo'lishlari zarur. O'yin muhiti-bu bolaning tabiiy qiziqishi, ijodiy faoliyatini rag'batlantiruvchi va uning individual ehtiyojlariga mos sharoit yaratadigan tarbiyaviy hamda pedagogik makondir. Psixolog olimlarning fikricha, o'yin faoliyati bolaning eng asosiy yetakchi faoliyat turi bo'lib, shaxsiy va

intellektual rivojlanishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi (L.S. Vygotskiy, J. Piaget). Shu bois rivojlantiruvchi markazlarda tashkil etilgan o‘yin muhiti bolalarning yosh xususiyatlariga mos, qiziqarli va rivojlantiruvchi mazmunga ega bo‘lishi lozim.

Bolalar uchun xos bo‘lgan turli xil o‘yin turlari mavjud. Ba'zi o‘yinlar o‘qituvchining rahbarligi ostida bolalarning o‘zlari tomonidan yaratilgan -bu ijodiy o‘yinlar; boshqalari oldindan yaratilgan, tayyor tarkibga va ma'lum qoidalarga ega -bu qoidalar bilan o‘yinlar.

O‘z navbatida, qoidalarga egao‘yinlar mobil va didaktik o‘yinlarga bo‘linadi. Har bir o‘yin turining tabiati va xususiyatlarini to‘g‘ri tushunish ularni boshqarish usuli uchun katta ahamiyatga ega. Shunday qilib, ijodiy o‘yinlarni boshqarishda o‘qituvchining vazifasi bolalarga o‘yin mavzusini tanlashga, uning syujetini rivojlantirishga yordam berishdir, binoning o‘yin uchun zarur bo‘lishiga yordam berish, bolalar o‘rtasida do‘stona munosabatlarni rivojlantirish. [1]

Psixolog olim L.S.Vigotskiy ta’kidlaganidek, bolalar o‘yinining o‘ziga xosligi shundaki, u amalda bajara olmaydigan istaklarni xayolda amalga oshiradi. Bolalarni turli mazmunli o‘yinlarga va izlanishga rag‘batlantirish ularning jismonan, aqlan va his tuyg‘ular borasida kamol topishlari va bilim olishlarida ko‘maklashadi. O‘yin bolaning shaxsiy tashabbusiga ko‘ra vujudga keladigan, o‘zining faol ijodiy yo‘sindagi, yuksak ta’sirchanlik ruhi bilan ajralib turadigan erkin va mustaqil faoliyatidir. Inson hayotida o‘yin faoliyati orqali quyidagi vazifalar amalga oshiriladi:

- ✓ shaxsning ma’lum bir faoliyatga qiziqishi ortadi;
- ✓ muloqot madaniyatini egallashga yordam beradi;
- ✓ shaxsning o‘z iqtidori, qiziqishi, bilimi va o‘zligini namoyon etishga imkon yaratadi;
- ✓ hayotda va o‘yin jarayonida yuz beradigan turli qiyinchiliklarni yengishga tayyorlaydi, mo‘ljalni to‘g‘ri olish ko‘nikmalarini hosil qiladi;
- ✓ shaxsning ijobiy hislat va fazilatlarini shakllantirishga zamin tayyorlaydi

Rivojlantiruvchi markazlarda o‘yin muhitini tashkil etishda bo‘lajak tarbiyachining quyidagi vazifalari ajralib turadi:

- **Ta’limiy vazifa** – bolalarda yangi bilim va tushunchalarni o‘yin faoliyati orqali shakllantirish.
- **Tarbiyaviy vazifa** – axloqiy me’yorlarni singdirish, ijtimoiy munosabatlarni o‘rganishga yo‘naltirish.
- **Rivojlantiruvchi vazifa** – tafakkur, xotira, tasavvur va ijodkorlik qobiliyatlarini rivojlantirish.

Shuningdek, tarbiyachi o‘yin muhiti orqali bolalarning mustaqil qaror qabul qilish, hamkorlikda ishlash va kommunikativ ko‘nikmalarini shakllantirishga e’tibor qaratishi zarur.

O‘yin muhitini tashkil etish tamoyillari

O‘yin muhitini samarali tashkil etishda quyidagi tamoyillarga amal qilish muhimdir:

1. **Bolaga yo‘naltirilganlik**-o‘yinlar bolaning qiziqishi, ehtiyojlari va qobiliyatlariga mos bo‘lishi.
2. **Faollik va mustaqillik** – bolalarning erkin fikrlashiga, tashabbus ko‘rsatishiga sharoit yaratish.
3. **Ijodiylik**-o‘yin faoliyatida yangicha g‘oya va ijodkorlikni rag‘batlantirish.
4. **Xavfsizlik va qulaylik**-o‘yin muhiti bolalar salomatligiga xavf tug‘dirmasligi va psixologik jihatdan qulay bo‘lishi.

Xulosa. Yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatadiki, rivojlantiruvchi markazlarda o‘yin muhitini samarali tashkil etish maktabgacha ta’lim sifatini oshirishning muhim sharti hisoblanadi.

O‘yin jarayoni bolalarning bilish faoliyatini faollashtiradi, ijodiy tafakkurini kengaytiradi, ijtimoiylashuvini kuchaytiradi hamda mustaqil qaror qabul qilish, muloqot va hamkorlik ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu jihatdan, bo‘lajak tarbiyachilar o‘yin muhitini yaratish bo‘yicha chuqur nazariy bilim, puxta amaliy ko‘nikma hamda metodik yondashuvlarga ega bo‘lishlari zarur.

Rivojlantiruvchi markazlarda bolaga yo‘naltirilganlik, ijodkorlik, faollik va xavfsizlik tamoyillariga tayangan holda tashkil etilgan o‘yin muhiti nafaqat maktabgacha yoshdagi bolalarning shaxsiy sifatlarini rivojlantiradi, balki ularning keyingi bosqich ta’limiga sifatli tayyorgarlikni ham ta’minlaydi.

Bu esa, o‘z navbatida, tarbiyachi kasbining kompetensiyaviy yondashuv asosida rivojlanishini, pedagogik mahoratni oshirishni va ta’lim muhitining samaradorligini ta’minlashni talab etadi. Shunday qilib, bo‘lajak tarbiyachining rivojlantiruvchi markazlar faoliyatida o‘yin muhitini tashkil etish bo‘yicha kasbiy tayyorgarligini kuchaytirish maktabgacha ta’lim tizimi oldida turgan eng dolzarb vazifalardan biri sifatida ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. N.E.Fayzulloyeva. “Didaktik o‘yin maktabgacha yoshdagi bolalar nutqini rivojlantirish vositasi sifatida”./So‘ngi ilmiy tadqiqotlar nazariyasi ilmiy-uslubiy jurnali.2023-yil. 8-son.
2. Qodirova F.R., Toshpo‘latova Sh., A’zamova M. Maktabgacha pedagogika. – T.: Ma’naviyat, 2013.

3. 2Yusupova P., Maktabgacha tarbiya pedagogika.- T.: O‘qituvchi,1993
4. Grosheva I.V., Yevstafyeva L.G., Maxmudova D.T., Nabixonova Sh.B., Pak S.V.,
5. Djanpiyesova G.E. Ilk qadam. Maktabgacha ta’lim muassasasining Davlat O‘quv Dasturi.-Toshkent, 2018

ANALYSIS OF THE MATERIALS OF THE KHOREZM ARCHAEOLOGICAL AND ETHNOGRAPHIC EXPEDITION

Isaqov Rustamjon O‘ktamjon o‘g‘li
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti tayanch doktoranti
ORCID: 0009-0001-5595-507X

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada “Материалы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции” to‘plamlarining ilmiy ahamiyati va tarkibi tahlil qilinadi. To‘plamlar Xorazmning qadimiy va o‘rta asrlar tarixi, aholi va moddiy madaniyati bo‘yicha birlamchi daliliy manbalarni taqdim etadi. Shu bilan birga, ularning bugungi ilmiy tadqiqotlar uchun ahamiyati, zamonaviy metodlar bilan qayta tahlil qilish zaruriyati va ekspeditsiya topilmalari asosida tarixiy va etnografik tadqiqotlarni rivojlantirish imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi.

KALIT SO‘ZLAR

Xorazm, arxeologiya, etnografiya, ekspeditsiya, birlamchi manbalar, moddiy madaniyat, tarixiy tadqiqotlar

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается научное значение и структура “Материалов Хорезмской археолого-этнографической экспедиции”. Данные сборники представляют собой первоисточники по древней и средневековой истории Хорезма, населению и материальной культуре. Особое внимание уделено современному значению этих материалов, необходимости их повторного анализа с использованием современных методов и возможностям развития исторических и этнографических исследований на основе экспедиционных находок.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

Хорезм, археология, этнография, экспедиция, первоисточники, материальная культура, историческое исследование

ABSTRACT

KEY WORDS

This article analyzes the scientific significance and structure of the “Materials of the Khorezm Archaeological and Ethnographic Expedition”. The collection provides primary sources on the ancient and medieval history, population, and material culture of Khorezm. The study also highlights the contemporary relevance of these materials, the necessity of their reanalysis using modern methods, and the potential for advancing historical and ethnographic research based on expedition findings.

Khorezm, archaeology, ethnography, expedition, primary sources, material culture, historical research

KIRISH

Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasi o‘z faoliyati davomida etnologiya va arxeologiya sohalarida keng qamrovli ilmiy tadqiqotlar olib borgan va ularning natijalari turli nashrlarda aks etgan. Ushbu nashrlarning to‘liq ro‘yxatini shakllantirish alohida ilmiy ishni talab qiladi, chunki ular butun bir kutubxonani tashkil qiladi. Shu bilan birga, tadqiqotimiz davomida biz mavjud materiallarni tasniflashga harakat qildik.

Hozirga qadar ekspeditsiyaning “Asarlar” to‘plamining 16 jildi, “Materiallar” to‘plamining 10 jildi va 18 ta tematik to‘plami chop etilgan. Bundan tashqari, ekspeditsiya a’zolarining maqolalari **“Вестник древней истории”**, **“Вопросы истории”**, **“Советская археология”**, **“Советская этнография”** keyinchalik 2022-yilgacha **Scopus** bazasida indekslangan **“Этнографическое обозрение”** jurnalida nashr qilingan. Tadqiqot guruhlarining ishlari bo‘yicha hisobotlar **KSIIMK** (Madaniyat tarixi instituti qisqa axboroti) va **KSIE** (Etnografiya instituti qisqa axboroti) yillik nashrlarida, shuningdek, **“Археологические открытия”** jurnalida muntazam e’lon qilingan.

Ekspeditsiyaning muhim manbalaridan biri **“Материалы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции”** to‘plamlaridir. Maqola davomida ushbu to‘plamdagi materillarni tahlil qilinadi. Ushbu nashrlarda turli yo‘nalishlarga oid boy ma’lumotlar jamlangan bo‘lsa-da, ularni yakuniy ilmiy asar sifatida qabul qilish mumkin emas; ular asosan ekspeditsiya guruhlarining ma’lum davr va obyektlarga oid ilmiy hisobotlaridan iborat bo‘lib, to‘liq tadqiqotga aylanishi uchun uzoq muddatli tahlil va ishlov talab qilgan.

Ba’zi yillarda ekspeditsiya tarkibida sakkiztagacha mustaqil guruh faoliyat yuritgan bo‘lib, ularning topilmalari keng ko‘lamli ma’lumotlar bazasini tashkil qilgan. Shu bois, hisobotlar mualliflari ularni mukammal ilmiy asarga aylantirish uchun qo‘shimcha tahlil va ishlov berishni zarur deb bilgan.

Mazkur to‘plamlar 1959–1975-yillarda 10 jild sifatida chop etilgan bo‘lib, ular asosiy “Труды ХАЭЭ” dan farqli ravishda ekspeditsiyaning oraliq dala tadqiqotlari, maxsus mavzuli izlanishlar va dastlabki hisobotlarni jamlagan. Ushbu jildlar Xorazmning qadimiy va o‘rta asrlar tarixi, aholi va moddiy madaniyati haqidagi birlamchi daliliy manbalarni taqdim etishi bilan ilmiy ahamiyatga ega.

TADQIQOT METODOLOGIYASI (Research Methodology).

1. Manbalarni tahlil qilish – asosiy manba sifatida ekspeditsiya to‘plamlari (1–10 jild) va ulardagi arxeologik, etnografik, antropologik materiallar olinadi. Nashrlardagi dala tadqiqotlari, maqolalar va hisobotlar matni sistematik tarzda o‘rganiladi. Har bir jilddagi topilmalar, xronologik davr, geografik hudud va ilmiy yo‘nalish (arxeologiya, antropologiya, etnografiya) bo‘yicha tasniflanadi.

2. Tadqiqotlararo integratsiya – arxeologik, antropologik va etnografik ma’lumotlar o‘zaro bog‘lanadi va ularning hududiy, tarixiy va madaniy konteksti aniqlanadi. Fanlararo yondashuv orqali Xorazm vohasining qadimiy va o‘rta asrlar tarixi, aholisi va moddiy madaniyati chuqur tahlil qilinadi.

3. Xronologik tahlil – topilmalar va tadqiqotlar neolit, bronza, antik, o‘rta asr va zamonaviy davrlar bo‘yicha tabaqalanadi. Har bir davrga oid arxeologik va etnografik materiallar solishtirma tarzda tahlil qilinadi, hududiy tarqalishi va davrlararo bog‘liqligi aniqlanadi.

4. Taqqoslash va sintez – ekspeditsiya natijalari boshqa ilmiy manbalar (Xorazm tarixi, Markaziy Osiyo arxeologiyasi va etnografiyasi) bilan solishtiriladi. Topilmalar, antropologik tiplari va madaniy obyektlar bo‘yicha umumiy xulosalar chiqariladi.

TAHLIL VA NATIJALAR (Analysis and results).

Birinchi jild ***“Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1954–1956 гг.”***[1] *(Xorazm ekspeditsiyasining 1954–1956 yillardagi dala tadqiqotlari)* deb nomlanib 1959-yilda chop etilgan. Bu jild Xorazm arxeologiya-etnografiya ekspeditsiyasi tomonidan olib borilgan dala tadqiqotlarining dastlabki nashri bo‘lib, unda 1954–1956-yillarda erishilgan natijalar jamlangan. To‘plam S.P. Tolstovning ekspeditsiya faoliyatiga umumiy bahosi bilan boshlanadi. Keyingi maqolalarda ekspeditsiya a’zolarining turli yo‘nalishlarda olib borgan izlanishlari yoritilgan. Masalan, N.N. Vakturskaya Janubiy Qizilqumdagi kuzatuvlarni tasvirlaydi, M.A. Itina Tozabog‘yob madaniyatiga oid yangi stoyankalarni aniqlaydi, M.G. Vorobyova esa Dingildjedagi arxaik manzilgoh qazilmalarini bayon qiladi. E.E. Nerazik, M.S. Lapirov-Skoblo va Yu.A. Rapoport Xorazm yodgorliklaridagi qazishmalar orqali shaharsozlik va mudofaa tarixiga oid ma’lumot beradi. B.V. Andrianov qadimgi sug‘orish tizimlarini tadqiq etib, qoraqalpoqlarning o‘troqlashuv

[1] Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1954-1956 гг. / МХЭ. Вып. 1. – М., 1959. – 212 с.

jarayoniga oid dalillar keltiradi. I.I. Vakturskaya va O.A. Vishnevskaya Xorazmshohlar davri yodgorliklarini o‘rganadi. G.P. Vasilyeva turkman etnografik otryadi ishlarini, T.A. Jdanko esa qoraqalpoqlarning xo‘jalik va marosimlariga oid kuzatuvlarni yoritadi. Tomda tadqiqotlarning asosiy qismi arxeologiyaga 70–75 foiz to‘g‘ri keladi, etnografiya 20 – 25 foizni tashkil etadi.

Ikkinchi jild T.A.Trofimova muallifligida 1959-yil ***“Древнее население Хорезма по данным палеоантропологии”***[2] *(Paleoantropologiya ma’lumotlariga ko‘ra Xorazmning qadimiy aholisi)* nomi bilan nashr etiladi. Xorazm hududida 1950-yillarda o‘tkazilgan arxeologik qazishmalar natijasida topilgan suyak qoldiqlarini tahlil qiladi. Unda Tazabog‘yob madaniyati, Qal’aliqir, Kangakola, Kubatau, Barqutqalin vohasi va Bayram-Ali nekropollaridan olingan bosh suyaklari va skelet materiallari o‘rganilgan. Asar Xorazm aholisi antropologik tipini, boshsuyak deformatsiyasi ta’sirini va etnogenez masalalarini yoritib, mintaqa qadimiy etnik shakllanish jarayonlarini tushunishga muhim hissa qo‘shadi.

Amudaryo quyi oqimlari, Sariqamish havzasi va O‘zboy irmog‘ining qadimgi tabiiy-geografik rivojlanishi hamda inson tomonidan o‘zlashtirilish jarayoniga bag‘ishlangan uchinchi tom S.P. Tolstov va A.S. Keslarning muharrirligida ***“Низовья Аму-Дарьи, Сарыкамыш, Узбой. История формирования и заселения”***[3] *(Amudaryo quyi oqimi, Sariqamish, O‘zboy. Shakllanish va o‘rganilish tarixi)* nomi ostida nashr etiladi. Asarda eng so‘nggi geomorfologik va arxeologik tadqiqotlarga asoslanib, Amudaryoning qadimgi yo‘nalishlari, Aqcha-Daryo va Sariqamish deltasining shakllanishi, shuningdek O‘zboy irmog‘ining o‘zgarish jarayonlari keng yoritilgan. Shuningdek, mintaqaning tabiiy landshafti va qadimgi aholi joylashuvi jarayonlari tarixiy dalillar asosida tahlil qilingan. Asar Xorazm vohasi va unga tutash hududlarning geologik hamda arxeologik o‘tmishini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi.

Ushbu jild mazmuni fanlararo yo‘nalishda bo‘lsa-da, asosiy urg‘u antropologik tadqiqotlarga qaratilgan. Jumladan, antropologiya (paleoantropologiya, kraniologiya, etnogenez) 85 foizni tashkil etadi. Arxeologiya 15 foiz ulushga ega bo‘lib, u asosan qazishmalar natijasida topilgan materiallarga qisqa izoh tarzida kiritilgan, ammo tadqiqotning asosiy maqsadi emas. Etnografiya esa deyarli uchramaydi, chunki etnik jarayonlarga oid masalalar antropologik materiallarga asoslangan holda yoritilgan bo‘lsa-da, sof etnografik kuzatuvlar asarda mavjud emas.

[2] Трофимова Т.А. Древнее население Хорезма по данным палеоантропологии. / МХЭ. Вып. 2. – М., 1959. – 176 с.

[3] Низовья Аму-Дарьи, Сарыкамыш, Узбой. История формирования и заселения. / МХЭ. Вып. 3. – М., 1960. – 348 с.

1960-yilda ***“Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1957 г.”***[4] *(Xorazm ekspeditsiyasining 1957-yilgi dala tadqiqotlari)* nomi bilan nashr etilgan to‘rtinchi tom asosan, ekspeditsiyaning mazkur yildagi ilmiy faoliyatiga bag‘ishlangan bo‘lib, unda arxeologik, etnografik va irrigatsion tadqiqotlarning natijalari jamlangan. Jildning boshida S.P. Tolstov, M.G. Vorobyova va Yu.A. Rapoport ekspeditsiya ishlarining umumiy ko‘rinishini beradi. A.V. Vinogradov neolit davriga oid yangi topilmalarni ta’riflaydi, M.A. Itina esa Tozabog‘yob madaniyatiga oid stoyankalar qazilmalari haqida so‘z yuritadi. B.I. Vaynberg ikki maqola bilan ishtirok etib, biri Qo‘ng‘irot sufiylari tarixiga, ikkinchisi esa Daryoliq hududidagi turkman qishloqlarini o‘rganishga bag‘ishlangan. Jildda 80 foiz arxeologiyaga oid ma’lumotlar geografiya, geomorfologiya (fanlararo)ga oid esa 20 foiz ma;lumotlar uchraydi.

G.P. Snesaryov Xorazm o‘zbeklari odatlari va marosimlarida ibtidoiy jamoa davri qoldiqlarini ko‘rsatib o‘tadi. T.A. Jdanko Qoraqalpoq etnografik tadqiqot guruhi ishlarini, B.V. Andrianov esa Jani-Daryo havzasida 1956 – 1957-yillarda olib borilgan qoraqalpoq sug‘orish tizimlari tadqiqotlarini yoritadi. Kitobning “Mayda maqolalar” bo‘limida N.N. Vakturskaya Urganchdan topilgan eroniy idish va Kavat-qal’adagi o‘rta asr mis idishlari haqida yozadi, G.P. Snesaryov suvga qurbonlik qilish marosimining qadimgi hosildorlik kultiga bog‘liqligini tahlil qiladi, R.V. Fyodorova esa polen (chang) tahlili asosida qadimgi dehqonchilik madaniyatlari to‘g‘risida ma’lumot beradi. Jildda 60 foiz arxeologik, 40 foiz etnografik materialalar mavjud.

Beshinchi tom 1961-yilda ***“Могильник бронзового века Кокча 3”***[5] *(Ko‘kcha 3 bronza davri qabristoni)* S.P. Tolstov tahriri ostida nashr etilgan bo‘lib, asosan Tozabog‘yob madaniyatiga oid Kokcha 3 qabristoni qazilmalari natijalariga bag‘ishlangan. Jildda M.A. Itina ushbu qabristonda olib borilgan arxeologik qazishmalarni batafsil yoritadi. T.A. Trofimova esa topilgan bosh suyaklarini paleontropologik jihatdan tahlil qilib, antropologik tip va etnogenez masalalarini ochib beradi. Ilovalarda G.V. Lebedinskaya bir bola bosh suyagi asosida yuz rekonstruksiyasi jarayonini tasvirlaydi, Yu.A. Durnovo esa skeletlarning uzun suyaklarini o‘rganadi. Ushbu jild Xorazmning bronza davri aholisi, ularning dafn marosimlari, antropologik xususiyatlari va moddiy madaniyatini o‘rganishda muhim ilmiy manba hisoblanadi. Jild 65 foiz arxeologiyaga 35 foiz antropologiyaga oid ma’lumotlarni o‘z ichiga oladi.

Oltinchi tom S.P. Tolstov, T.A. Jdanko va M.A. Itina tomonidan 1958–1960 yillardagi ekspeditsiya ishlarini umumiy tarzda ***“Полевые исследования***

[4] Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1957 г. / МХЭ. Вып. 4. – М., 1960. – 208 с.
[5] Могильник бронзового века Кокча 3. / МХЭ. Вып. 5. – М., 1961. – 154 с.

Хорезмской экспедиции в 1958-1961 гг. Т. I. Общий отчёт. Памятники первобытного и античного времени”[6] *(Xorazm ekspeditsiyasining dala tadqiqotlari (1958–1961-yillar). I-jild. Umumiy hisobot. Qadimgi davr va antik davr yodgorliklari)* yoritgan. A.V. Vinogradov Kaltaminor madaniyatiga oid materiallarni, M.A. Itina Qavat-3 va Yakka-Parsan-2 manzilgohlarini, V.N. Yagodin Kavat-2 (Amirobod madaniyati)ni tadqiq qilgan. Yu.A. Rapoport va M.S. Lapirov-Skoblo Qal’aliqir-1 dagi saroy qazilmalarini, M.G. Vorobyova, Lapirov-Skoblo va E.E. Nerazik Xazoraspdagi ishlarga bag‘ishlagan. S.A. Trudnovskaya va B.A. Loxovits Chirik rabotdagi dafn inshootlarini o‘rgangan. T.A. Trofimova “Orolbo‘yi saklari” kraniologik ocherkini yozgan, A.V. Gudkova va V.N. Yagodin Amudaryo deltasining o‘ng irmog‘idagi arxeologik tadqiqotlarni bayon etgan.

Yettinchi tom 1963-yilda ***“Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1958-1961 гг. Т. II. Памятники средневекового времени. Этнографические работы”***[7] *(Xorazm ekspeditsiyasining 1958–1961-yillardagi dala tadqiqotlari. II tom. O‘rta asr yodgorliklari. Etnografik ishlar)* nomi bilan nashr etiladi. Bu tom Xorazm ekspeditsiyasining 1958–1961-yillardagi ishlariga bag‘ishlanib, asosan o‘rta asr yodgorliklari va etnografik tadqiqotlarni o‘z ichiga oladi. Bu jildda E.E. Nerazik, N.N. Vakhturov, O.A. Vishnevskaya, V.N. Yagodin, Yu.V. Steblyuk, G.A. Pugachenkova kabi arxeologlarning ishlari, shuningdek, G.P. Vasilevaning sharqiy Xorazm turkmanlarining kubadag‘li urug‘i tarixi, joylashuvi, mashg‘ulotlari va zamonaviy turmushini aks ettirgan, G.P. Snesaryovning o‘zbek va turkmanlardagi erkaklar ittifoqlari (erkaklar uyushmalari)ni, ularning ayollardan ajratilgan ijtimoiy hayotini, yoshlar bilan aloqalarini, harbiy funksiyalarini, “qirq” sonining muqaddaslik ramzini hamda keyingi davrlardagi o‘zgarishlarini tahlil qilgan etnografik ishlari mavjud.

A.V. Vinogradov tomonidan 1968-yilda nashr etilgan ***“Неолитические памятники Хорезма”***[8] (Xorazmning neolit yodgorliklari)ning asari sakkizinchi tomni tashkil etadi. Ushbu jil Xorazm vohasidagi neolit davri yodgorliklariga bag‘ishlangan bo‘lib, unda tabiiy-geografik sharoitlar, tadqiqotlar tarixi va uslubiy muammolar haqida umumiy ma’lumot beriladi.

Ikkinchi bobda Aqcha-Daryo deltasi, Janubiy delta, Sharqiy va Shimoliy delta hududlari, shuningdek, Chokolak va Aqcha-Daryo koridori kabi hududlardagi turli guruh stoyankalar (Djanbas, Qavat, Vayramkazgan, Mamur, Kurgashin, Tadjikazgan va boshqalar) batafsil tahlil qilinadi. Uchinchi bobda neolit

[6] Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1958-1961 гг. Т. I. Общий отчёт. Памятники первобытного и античного времени. / МХЭ. Вып. 6. – М., 1963. – 276 с.
[7] Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1958-1961 гг. Т. II. Памятники средневекового времени. Этнографические работы. / МХЭ. Вып. 7. – М., 1963. – 206 с.
[8] Виноградов А.В. Неолитические памятники Хорезма. / МХЭ. Вып. 8. – М., 1968. – 180 с.

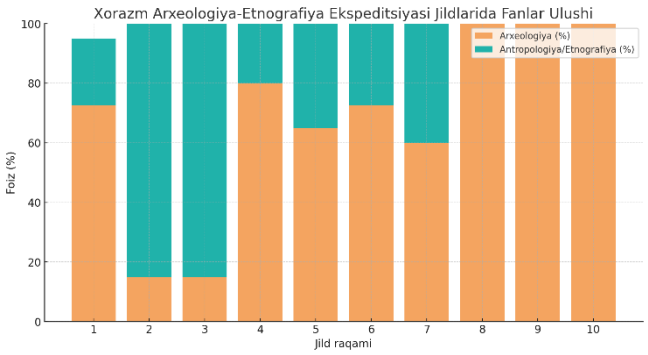
yodgorliklarining nisbiy va mutlaq xronologiyasi muammolari ko‘tarilib, vaqt jihatdan tabaqalanishi masalasi ochib beriladi. To‘rtinchi bobda esa Kaltaminor madaniyatining tarqalish hududi, kremniy sanoati xususiyatlari (jumladan, “mikrolit texnikasi” bilan bog‘liq muammolar), hamda Aqcha-Daryo hududidagi neolit aholisi tarixi va madaniyatiga oid masalalar yoritilgan.

1973-yilda ***“Дингильдже. Усадьба I тысячелетия до н.э. в Древнем Хорезме”***[9] *(Dingilje. Miloddan avvalgi I mingyillikka oid Xorazmdagi qo‘rg‘on-uy)* nomi bilan M.G. Vorobyova tomonidan nashr etilgan ushbu to‘qqizinchi jild qadimgi Xorazm hududida joylashgan Dingilje yodgorligi arxeologik tadqiqotlariga bag‘ishlangan. Asarda miloddan avvalgi I mingyillik davriga oid xo‘jalik-ijtimoiy majmua qo‘rg‘on-uy (usadba)ning me’moriy tuzilishi, uy-joy va xo‘jalik binolari, ularning mudofaa va xo‘jalik vazifalari tahlil qilingan. Shuningdek, qazishmalar davomida topilgan moddiy madaniyat yodgorliklari (spool buyumlar, mehnat qurollari, uy-ro‘zg‘or buyumlari) asosida o‘sha davr aholisi turmushi, xo‘jalik faoliyati va ijtimoiy munosabatlari haqida ilmiy xulosalar chiqarilgan. Asar to‘liq arxeologiyaga oid bo‘lib, qadimgi Xorazmning ilk shaharsozlik va xo‘jalik tizimini o‘rganishda muhim manba hisoblanadi.

Ushbu turkumning so‘nggi o‘ninchi jildi ***“Первобытный Лявлякан. Этапы древнейшего заселения и освоения Внутренних Кызылкумов”***[10] *(Qadimgi Lyavlyakan. Ichki Qizilqumlar hududining eng qadimiy o‘zlashtirilishi va aholi joylashuvi bosqichlari)*nomi bilan A.V. Vinogradov hamda E.D. Mamedovlar chop ettiradi. Ushbu jildda Markaziy Osiyoning markaziy qismi Ichki Qizilqumlar hududida joylashgan Lyavlyakan yodgorliklarining arxeologik tadqiqotlariga bag‘ishlangan. Asarda hududning eng qadimiy aholi joylashuvi va o‘zlashtirilish bosqichlari bosqichma-bosqich yoritiladi. Asar to‘liq holda arxeologik tadqiqotlarga bag‘ishlangan.

XULOSA VA TAKLIFLAR (Conclusion/Recommendations)

Xulosa qilib aytganda, ***“Материалы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции”*** to‘plamidan joy olgan tadqiqotlar Xorazmning qadimiy va o‘rta asrlar tarixi, aholi va moddiy madaniyati haqidagi birlamchi daliliy manbalarni taqdim etadi. Ushbu to‘plam ekspeditsiyaning oraliq dala

[9] Воробьёва М.Г. Дингильдже. Усадьба I тысячелетия до н.э. в Древнем Хорезме. / МХЭ. Вып. 9. – М., 1973. – 220 с.

[10] Виноградов А.В., Мамедов Э.Д. Первобытный Лявлякан. Этапы древнейшего заселения и освоения Внутренних Кызылкумов. / МХЭ. Вып. 10. – М., 1975. – 288 с.

tadqiqotlari, maxsus mavzuli izlanishlar va dastlabki hisobotlarini jamlagan bo‘lib, keng ko‘lamli ilmiy tahlil va ishlov talab qilsa-da, hududning arxeologik va etnografik merosini o‘rganishda noyob manba vazifasini bajaradi. Shu bilan birga, ekspeditsiya materiallari Xorazm tarixini chuqurroq tadqiq etish va hududning madaniy merosini saqlash bo‘yicha keyingi ilmiy izlanishlar uchun mustahkam platforma yaratadi.

“Материалы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции” to‘plam nafaqat tarixiy va etnografik ma’lumotlarni saqlab qolgan birlamchi manba sifatida ahamiyatlidir, balki zamonaviy ilmiy tadqiqotlar uchun ham asosiy resurs hisoblanadi. Bugungi kunda Xorazm hududi va uning madaniy merosi bilan bog‘liq ilmiy tahlillar, hududning arxeologik obyektlarini saqlash va restavratsiya qilish, shuningdek etnologik izlanishlarni rivojlantirish zarurati oshmoqda. Shu sababli, ushbu to‘plamlarni qayta tahlil qilish, ularni zamonaviy metodlar bilan tadqiq etish va mavjud bilimlar bazasini kengaytirish bugungi kunning ilmiy va madaniy ehtiyojlariga javob beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1954-1956 гг. / МХЭ. Вып. 1. – М., 1959. – 212 с.
2. Трофимова Т.А. Древнее население Хорезма по данным палеоантропологии. / МХЭ. Вып. 2. – М., 1959. – 176 с.
3. Низовья Аму-Дарьи, Сарыкамыш, Узбой. История формирования и заселения. / МХЭ. Вып. 3. – М., 1960. – 348 с.
4. Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1957 г. / МХЭ. Вып. 4. – М., 1960. – 208 с.
5. Могильник бронзового века Кокча 3. / МХЭ. Вып. 5. – М., 1961. – 154 с.
6. Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1958-1961 гг. Т. I. Общий отчёт. Памятники первобытного и античного времени. / МХЭ. Вып. 6. – М., 1963. – 276 с.
7. Полевые исследования Хорезмской экспедиции в 1958-1961 гг. Т. II. Памятники средневекового времени. Этнографические работы. / МХЭ. Вып. 7. – М., 1963. – 206 с.
8. Виноградов А.В. Неолитические памятники Хорезма. / МХЭ. Вып. 8. – М., 1968. – 180 с.
9. Воробьёва М.Г. Дингильдже. Усадьба I тысячелетия до н.э. в Древнем Хорезме. / МХЭ. Вып. 9. – М., 1973. – 220 с.

ABDULLA AVLONIY IJODIDA VATAN MAVZUSI

Jumayev Farhod Akmamatovich
TIPU dotsenti, filol.fan.nomzodi

ANNOTATSIYA

Maqolada o‘z millati, xalqi, yurti ozodligi va ertasi uchun fidoiyilik ko‘rsatgan hamda jadidizm yo‘nalishida ijod qilgan ulug‘ allomalardan biri, ma’rifatparvar shoir Abdulla Avloniyning ijodida Vatan mavzusiga to‘xtanilgan.

KALIT SO‘ZLAR

Vatan, jadidizm, ma’rifatparvar, ta’lim, maorif, adabiyot, uslub, she’riyat, tashbeh, kreativ, renessans.

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается тема Родины в творчестве Абдуллы Авлони, одного из великих ученых и просвещенных поэтов, проявившего самоотверженность ради свободы и будущего своего народа, нации и страны и работавшего в направлении джадидизма.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

Родина, джадидизм, Просвещение, образование, просвещение, литература, стиль, поэзия, аллегория, творчество, Возрождение.

ABSTRACT

The article examines the theme of the Motherland in the works of Abdullah Avloni, one of the great scholars and enlightened poets who showed dedication for the freedom and future of his people, nation and country and worked in the direction of Jadidism.

KEY WORDS

Homeland, Jadidism, Enlightenment, education, enlightenment, literature, style, poetry, allegory, creativity, Renaissance.

KIRISH

Adabiyot o‘qitish ta’limining eng muhim vazifasi – dunyoqarashi keng, kreativ fikrlashi, olamni go‘zallik ila his etivchi barkamol va salohiyatli yoshlarni tarbiyalashdir.

Binobarin, badiiy asarda inson qalbi, uning ruhiy kechinmalari, ruhiy holati aks etadi va bu holat bevosita o‘quvchi qalbini ham zabt eta oladi.

Bizning salaflarimiz dunyo tamaddunida barcha ilm – fan sohalarida o‘z nomlarini muhrlagan bo‘lsalar – da, ularning deyarli barchasi badiiy tafakkur jihatidan o‘ta zukko bo‘lishgan.

Garchi Abu Ali ibn Sino tibbiyot olamida mashhur bo‘lsa-da, uning ko‘plab dostonlari, musiqaga oid asarlari ham bisyor. Yoki buyuk mutaffakir Alisher Navoiy – g‘azal mulkining sultoni deya e’tirof etilsa – da, shoirning arxitektura, musiqa, irrigatsiya sohalariga doir ham asarlari mavjud.

Yuqoridagi fikrlarimizning davomi o‘laroq jadidizm yo‘nalishida ijod qilgan ulug‘ allomalar, jumladan, Mahmudxo‘ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Munavvarqori Abdurashidxonov, Botu, Elbek, Cho‘lpon hamda Abdulla Qodiriy singari bobolarimiz ham aynan ana shunday daholarimizning munosib davomchilaridir. Ular ikkinchi Uyg‘onish davri (Renessans)ni boshlab bergan – yurtimizning munosib o‘g‘lonlari edilar.

Muhtaram prezidentimiz Sh.Mirziyoyev: “Biz jadidchilik harakati, ma’rifatparvar bobolarimiz merosini chuqur o‘rganishimiz kerak. Bu ma’naviy xazinani qancha ko‘p o‘rgansak, bugungi kunda ham bizni tashvishga solayotgan juda ko‘p savollarga to‘g‘ri javob topamiz”- deb ta’kidlaganlari bejiz emasligini bugunnung ijtimoiy – siyosiy hayoti o‘zi isbotlab turibdi.

Jadidchilar o‘sha davrning deyarli barcha sohalarida faol bo‘lishgan. Masalan: teatr, dramaturgiya, maorif va ta’lim, madaniyat va matbaa kabi sohalari shular jumlasidandir.

Eng muhimi, ular o‘z millati, xalqi, yurti ozodligi va ertasi uchun barcha imkoniyatlari doirasida fidoiyilik qildilar.

Ayniqsa, ularning ilmga bo‘lgan munosabati nafaqat o‘sha davr, balki barcha zamonlar uchun muhim sanalishini ta’kidlash joizdir.

Shulardan biri milliy uyg‘onish davrining e’tiborli vakili, jurnalist, ma’rifatparvar, shoir, olim va dramaturg Abdulla Avloniy bo‘lib, usha davrning suronli va og‘ir kunlarida yashab, ijod qildi.

Abdulla Avloniyning ijodiy va ijtimoiy faolligi XX asrning boshlariga tog‘ri keladi. “…o‘z she’rlarini “Hijron” taxallusi bilan e’lon qildi. Maqolalarini esa “Mulla Abdulla”, “Avloniy” va “Abdulla Avloniy” nomlari bilan bostirdi.[11]

Abdulla Avloniyning ijodi o‘zining didaktik jihatdan mukammalligi hamda o‘ziga xos uslubi bilan ajralib turadi. Shu bois shoirning mashhur “Turkiy guliston yohud axloq” asaridagi ko‘plab hikoya rivoyatlari, shuningdek, turli mavzularni qamrab olgan she’lari maktab darsliklaridan o‘rin olgani bejiz emas.

“Alhosil tarbiya bizlar uchun yo hayot-yo mamot, yo najot-yo halokat, yo saodat-yo falokat masalasidur”[12]-deydi shoir.

[11] Abdulla Avloniy.Tanlangan asarlar. I jild. Toshkent. 1998.- B.8-9.
[12] Abdulla Avloniy. Jadid. Uz. Teleg.kanali.

Darhaqiqat, inson kamoloti uchun tarbiyaning o‘rni beqiyosdir. Ayniqsa, uning Vatanga bo‘lgan muhabbat tuyg‘usi bilan uyg‘unlashganda bu yaqqol namoyon bo‘ladi va bu insonga xos bo‘lgan fazilatlarning eng ulug‘iga aylanadi.

Filologiya fanlari doktori, jadidshunos olim, prof. B.Qosimov: “Vatan tuyg‘usi – eng insoniy, eng mo‘tabar tuyg‘ularning biri. Vatanni shunchaki sevish mumkin emas. Uning dardi bilan yashamoq, uning baxtidan quvonmoq, u bilan faxrlanmoq kerak. Vatan onadek muqaddas. Uni qadrlash, e‘zozlash, uning shodlik va quvonchiga sherik bo‘lish, g‘am – g‘ussasini baham ko‘rish farzandning burchidir. Abdulla Avloniy Vatan va uning oldidagi burchini shunday tushunadi”[13]- deganda naqadar haq gapni aytgan edi.

Shopirning “Maktab gulistoni” turkum she’rlaridan, jumladan, “Vatan” nomli she’ri ham o‘rin olgan bo‘lib:

Sening isming bu dunyoda muqaddasdur,
Har kim sening qadring bilmas- aqli pastdur.
Sening tuyg‘ing yuraklarga savdo solar,
Sening darding boshqa dardni tortib olur.[14]

Yuqoridagi bandda shoirning inson hayotidagi o‘rni, ahamiyati borasidagi fikrlarni bildirish barobarida bu tuyg‘u barcha boshqa kechinmalardan ustun ekanligini ifodalaydi.

Yering, suving bizni boqib to‘ydiradur,
Semiz – semiz qo‘ylaringni so‘ydiradur.
Olma – anor, anjir – uzum mevalaring,
Ot-u ho‘kuz, echki, taka, tevalaring.
Bizlar uchun xizmat qilur barchalari,
Har birlari noz-u ne’mat parchalari.

Yuqoridagi satrlarda esa shoir ona Vatanda biz bahramand bo‘layotgan ne’matlarning beminnat va xolis hamda naqadar qadrli ekanligini ta’riflaydi.

Shoir ularning har birida, har qatrasi-yu har donasida, mevalarida Vatan aksini, taftini, lazzatini tuyadi va o‘quvchiga ham bu hissiyotni yuqtiradi.

Shoir satrlarni davom ettirar ekan:

Sendan tug‘ib, katta bo‘lib, qaytib borub,
Yana senga kiradurmiz bag‘ring yorub.
Onamizsan! Bizning mushfiq onamizsan!
Javlon urub yashaydurg‘on xonamizsan![15]

[13] Qosimov B. A.Avloniy. Tanlangan asarlar..-Toshkent.1998.-B.34-35.
[14] Abdulla Avloniy.Tanlangan asarlar. I jild. Toshkent. 1998.- B.196.
[15] Abdulla Avloniy.Tanlangan asarlar. I jild. Toshkent. 1998.- B.197.

Shu tabarruk tuproqda tug‘ilib, voyaga etib, yana shu tuproqqa qaytishimizning o‘zi ham – inson uchun Vatan nechog‘lik aziz va muqaddas ekanligini anglash mumkin.

Biz doim eng qadrli tushunchalarni onalarimiz nomi bilan bog‘lshimiz va bu o‘rinda Vatan ana shu qadriyat ichida eng ulug‘i ekanligi ham shundandir, ehtimol.

Seni sotmoq mumkinmidur, o‘zing o‘yla,
Tiling bo‘lsa, hasratlaring tuzuk so‘yla!
Bizlar sotmoq burun qilar erding faryod,
Biz sotgan so‘ng nega dersan bizlardan dod.[16]

Eng muqaddas tuyg‘ularning, tushunchalarning bahosi yo‘q, albatta. Shoir ona Vatanini hur va ozod ko‘rishni istaydi. Mustamlaka jarohatlarini shoir yaxshi anglaydi va “Vatan faryodini” chuqur his etadi. Zotan, adabiyotshunos olim B.Qosimov aytgalaridek: “Turkistonni savodli va ma’rifatli, to‘q va farofon, ozod va obod Vatanga aylantirish, birinchi navbatda, mustaqillikka erishish, mustamlakachilik iskanjasidan xalos bo‘lish jadidchilik harakatining asosiy maqsad – vazifasini tashkil qilar edi ”[17].

Abdulla Avloniyning ham qarashlari aynan ana shunday g‘olar bilan sug‘orilgan edi.

Shoir “Hijron so‘zi” she’rida yana shunday ta’riflarni keltiradi:

Tug‘ub o‘sdim bu Vatanda,
Vatanim misli yo‘q jahonda!
Tufrog‘lari o‘sumlikdur,
Manzarasi ko‘rumlikdur.
Bir tarafda tog‘lari bor,
Mevasi mo‘l bog‘lari bor.
Tog‘laridan konlar chiqar,
Erlaridan donlar chiqar[18].

Yuqoridagi keltirilgan she’rda ham shoir Vatan manzaralarini o‘ziga xos mahurat bilan ta’riflaydi. Bunday sodda va xalqchil uslubni o‘quvchilar oson o‘zlashtiradi hamda shoirning asosiy g‘oyasi ular qalbidan tezda joy oladi.

Masalan: Suvlaridur ta’mli totli,
Mevasi qandu navotli.
Bog‘laridur Shirin-sharbat,
Anjir, uzum, anor, nashbat.

Shoir Vatanning har bir zarrasidan ilhom oladi va ularni tashbehlarda ta’rif-u tavsir etadi.

[16] Shu manba. B.197.
[17] Qosimov B. Jadidchilik-Milliy uyg‘onish va o‘zbek filologiyasi masalalari.Toshkent.1993.-B.21-22.
[18] Abdulla Avloniy.Tanlangan asarlar. I jild. Toshkent. 1998.- B.197.

Toshkent emas, toshqand erur,
Kesaklari gulqand erur.
Ishlaganga xazinadur,
Dangasaga harinadur[19].

Ona Vatanga bo‘lgan yuksak muhabbat namunasi o‘laroq, shoir Toshkand so‘ziga qofiyadosh sifatida toshqand so‘zini qo‘llaydi va bu ohangdoshdoshlik she’rning o‘qilishida ham o‘ziga xos ifoda jozibaligini yuzaga keltiradi.

Abdulla Avloniy o‘zining “Turkiy guliston yoxud axloq” asarida barcha umuminsoniy fazilatlarni ta’riflar ekan, Vatanni sevmoq borasidagi tuyg‘ularni o‘zgacha ehtiros bilan ifodalaganligini ko‘ramiz:

“Vatan har bir kishining tug‘ilib o‘skan Shahar va mamlakatni shul kishining vatani deyilur”. Har kim tug‘ilgan, o‘sgan erini jonidan ortiq suyar. Hatto bu vatan his-tuyg‘si hayvonotlarda ham bordur…

Biz turkistonliklar o‘z vatanimizni jonimizdan ortiq suyganimiz kabi, arablar arabistonlarini, qumliklar, issiq cho‘llarini, eskimular shimol taraflarini, eng sovuq qor va muzlik yerlarini boshqa yerlardan ziyoda suyarlar. Agar suymaslar edi, havosi yaxshi, tirikchilik oson yerlarga o‘z vatanlarin tashlab hijrat qilurlar edi”[20].

Darhaqiqat, hamma uchun u tug‘ilib o‘sgan tuproq muqaddas. Inson qalbida u dunyoning qaysi burchagiga bormasin, uni vataniga bo‘lgan muhabbati o‘z bahriga, yurt og‘ushiga chorlayveradi.

O‘zga yurtlarda ya’ni musofirlikda yashayotganlar o‘sha yurt haqida qanchalik go‘zal latiflar bilan ta’riflamasin, lekin baribir qalbining tub – tublarida o‘zi tug‘ilgan yurtni qo‘msashi, qalbida jo bo‘lgan Vatan sog‘inchi orom bermaydi.

Binobarin, muqaddas Hadisi Shariflarda ham: “Vatanni sevmoq-iymondandir” - deb bejiz aytilmagan.

Vatan, vatan deya jonim tanimdan o‘lsa ravon,
Banga na g‘am, qolur avlodima uy – u vatanim.
G‘ubora do‘nga g‘amim yo‘q vujud zeri vahm,
Choraki o‘z vatanim hokidur go‘r-u kafanim.
Tug‘ib o‘san yerim ushbu Vatan vujudim xok,
O‘lursa aslina roje’ bo‘lurmi man g‘amnok[21].

Abdulla Avloniy shu zaminda tavallud topgani uchun va qachondir yana ushbu tuproqqa qo‘yilishining o‘zini ham bir baxt deb biladi. Chunki o‘zim ham shu tuproqdan yaralib, yana shu tuproqqa aylanaman, - deydi shoir.

[19] Shu manba. B.197.

[20] Abdulla Avloniy. Turkiy Guliston yohud axloq. www.ziyouz.com. Kutubxonasi.
[21] Shu manba. B.15.

Jadidchilik harakati garchi Ismoil Gasprinskiy tomonidan asos solingan bo‘lsa-da, bu harakat bizning yurtimizda ham o‘zinig munosib izdoshlarini topdi. A.Avloniy ana shunday ma’rifatni va maorifni yuksaltirishga butun borlig‘ini fido qilgan g‘oya vakillaridan biri edi.

“XIX asr oxiri – XX asr boshlarida turkistonliklar tilida “jadid”, “Usuli jadid” degan so‘z va ibora aylanib qoldi. Dastlab ziyolilar orasida qo‘llanilib yurilgan bu so‘z va ibora borgan sari oddiyroq odamlarning tiliga ko‘cha boshladi”[22], - deydi adabiyotshunos olim Sh.Rizayev.

Ammo bu harakatni o‘sha davr uchun yangilik bo‘lgani uchun hamma turlicha qabul qiladi. A.Avloniy ana shunday muhitda, sharoitda va vaziyatda ijod qildi. U barcha jadidlar qatori yurtni ozod va obod, millatning ma’rifatli bo‘lishini chin dildan istadi.

I.Gasprinskiyning ilg‘or fikrlarining munosib davomchilari bo‘lgan, vatanimiz ozodligi, hurriyati va kelajagi uchun kurashgan Avloniy kabi millatimizning fidoyi farzandlari xizmatlari taqsinga sazovordir.

Bu haqda jadidshunos olim Z.Abdurashidov jumladan shunday yozadi: “Albatta, Gasprinskiyning Turkistonga qilgan safari izsiz bo‘lmadi. Uning ishini bu o‘lkada ham davom ettiruvchilar talaygina edi. Ular Gasprinskiyni “Muhtaram uztozimiz”, - deb tilga oladilar”[23].

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Abdulla Avloniy tom ma’noda o‘z vatanini sevgan va ardoqlagan ijodkor.

Abddulla Avloniyning Vatan mavzusiga doir asarlarini tahlil etar ekanmiz, uning ta’rif-u tavsiflarida, ba’zan sodda, ba’zan keskin fikrlarida faqat Avloniygagina xos tasvir yo‘sinlarida duch kelamiz.

Shu bois uning barcha asarlari zamirida ana shu muqaddas tuyg‘u – ya’ni Vatanga bo‘lgan ulkan muhabbatbarq urib turadi.

[22] Rizayev Sh. Jadid dramasi. Toshkent.1997.-B.4-5.
[23] Abdurashidov.Z. Ismoil Gasprinskiy va Turkistonda jadidchilik. Toshkent.2008.-B.11-12.

KICHIK YOSHDAGI O‘QUVCHILARNI MANTIQIY FIKRLASH QOBILYATINI SHAKLLANTIRISH

Ostonova Umida Usmonovna

Buxoro viloyati Kogon tumani 1-umumta’lim maktab boshlang‘ich sinf o‘qituvchi.

ANNOTATSIYA	**KALIT SO‘ZLAR**
Ushbu maqoladda o‘quvchilarni mantiqiy fikrlashini o‘stirishda onggini rivojlantirishda yangicha metodlar haqida so‘z boradi. Bu borada fikr yuritilgan.	Bilim , mantiq, qobilyat, maktab, o‘quvchilar, ong , tafakkur,matematika.
АННОТАЦИЯ	**КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА**
В данной статье рассматриваются новые методы развития логического мышления и интеллектуальных способностей учащихся. В этом направлении проводится анализ и излагаются соответствующие рассуждения.	Знания, логика, способности, школа, учащиеся, сознание, мышление, математика.
ABSTRACT	**KEY WORDS**
This article discusses innovative methods for developing students’ logical thinking and cognitive abilities. Relevant ideas and analyses are presented in this regard.	Knowledge, logic, ability, school, students, consciousness, thinking, mathematics.

KIRISH

O‘zbekiston hukumati innovatsion iqtisodiyotni yaratish, O‘zbekistonning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishining uzoq muddatli maqsad va vazifalarini amalga oshirish, yuqori samarali ish o‘rinlarini modernizatsiya qilish bo‘yicha maqsadlarni qo‘ydi. Shunday ekan, mamlakatimizning XXI asrdagi muvaffaqiyati. fanni talab qiladigan va yuqori texnologiyali ishlab chiqarishlar uchun malakali mutaxassislarga bo‘lgan ehtiyojni qondirish nuqtai nazaridan, bu bevosita yuqori sifatli matematik ta’limga bog‘liq. "Matematikani o‘rganish ta’limda tizimli rol o‘ynaydi, insonning kognitiv qobiliyatlarini, shu jumladan mantiqiy fikrlashni rivojlantiradi...".

Bularning barchasi zamonaviy jamiyatda nafaqat yaxshi ma’lumotga ega bo‘lgan mutaxassislarning, balki qutidan tashqarida fikr yurita oladigan mutaxassislarning mavjudligini nazarda tutadi. Shu munosabat bilan, asosiy umumiy ta’limning ustuvor yo‘nalishi - o‘rganishga, o‘z-o‘zini tarbiyalashga va olingan bilimlarni amaliyotda qo‘llashga qodir bo‘lgan o‘quvchilarning rivojlanish

salohiyatini ro‘yobga chiqarishdir. Insonning fikrlash qobiliyatining muhim tarkibiy qismlaridan biri bu mantiqiy savodxonlik, ya’ni har qanday intellektual faoliyatda zarur bo‘lgan ma’lum bir minimal mantiqiy ko‘nikma va bilimdir.

Mantiq matematikaning ajralmas qismi bo‘lganligi sababli, maktab o‘quvchilari uchun maktab matematika kursida mavjud bo‘lgan mantiqiy tushunchalar va harakatlarni ajratib ko‘rsatsak, ularga tegishli uslubiy ishlov berishni qo‘llasak, ularda mantiqiy ko‘nikmalarni shakllantirish mumkin deb taxmin qilish mumkin. Har qanday faoliyatda e’tibor, mantiqiy fikrlash qobiliyati inson uchun zarurdir, chunki ular muammolarni hal qilishga, qiyin vaziyatlardan chiqish yo‘lini topishga yordam beradi. Matematika ijodkorlik sifatida alohida holatlarda qo‘llanilishi kerak bo‘lgan umumiy qoidalarni ishlab chiqishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘ygan. Bu qoidalarni yaratgan kishi yaratadi. Tayyor matematik qoidalarni qo‘llagan har bir kishi bilimning boshqa sohalarida yangi qiymatlarni yaratishi mumkin. Matematika alohida qobiliyatlarni talab qiladi, degan fikr bor. Ammo matematikani o‘qitish amaliyotini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, o‘quvchining matematik bilimlarni mazmunli o‘rganishi uchun oddiy o‘rtacha qobiliyatlar etarli. Ba’zan matematikada muvaffaqiyat oddiy yodlashga asoslangan deb o‘ylashadi.

Bolaning ongi va tafakkuri endi shakllanib kelayotgan boshlang‘ich sinflarda o‘qituuvchining mahorati, uning zamonaviy texnologiyalarni ta'lim jarayoniga mohirona tadbiq eta olishi, ta'limning yangi-yangi yo‘l va usullarini izlashi, ilg‘or pedagogik tajribalardan ijodiy foydalana olishi juda muhimdir. Shuning uchun ham boshlang‘ich sinf o‘qvchilarini mustaqil fikrlashga o‘rgatishda modulli ta'lim texnologiyasidan foydalanish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni amaliyotga joriy etishga tayyorlash bugungi boshlang‘ich ta'lim oldiga qo‘yilgan muhim talablardan biridir. Chunki zamonaviy pedagogik texnologiyalar, birinchidan, o‘quvchilarni bilim, ko‘nikma va malakalarni oson va qiziqib o‘rganishlari uchun imkoniyat yaratsa, ikkinchidan, o‘qituvchining ham professional o‘sishiga, ham ma'naviy rivojlanishiga yordam beradi.

O‘quvchini mustaqil fikrlashga o‘rgatish qachondan boshlanadi? degan savol tug‘ilishi tabiiy. Buning uchun insonnning fikrlash jarayonining shakllanish bosqichlarini bilish lozim. Insonnning fikrlash jarayoni hayotni, insonlarni, ular orasidagi munosabatlarni, tabiatni sezgilar yordamida kuzatish jarayonida shakllana boradi. Bola dunyoga kelgandan boshlab hayotni, kattalar faoliyatini, tabiatdagi voqea va hodisalarni ko‘rib, kuzatib, ularni o‘ziga o‘zlashtira boshlaydi va natijada unda tasavvurlar paydo bo‘ladi, nutq shakllanadi. Shuning bilan birgalikda bola sezgilari yordamida to‘plagan ma'lumotlari asosida ko‘plab tasavvur boyliklariga ega bo‘ladi va uni tushunishga, anglashga intiladi. Shuning uchun ularda ko‘plab savollar paydo bo‘ladi.

★ Masalan, osmonda nima bor?
★ Nega kecha va kunduz bo‘ladi?
★ Qushlar nega uchadi?
★ Nega men kichkinaman?
★ Nega ranglar xilma-xil?
★ Nega yomg‘ir, qor yog‘adi?

Ular qaerdan paydo bo 'ladi?Bulut-chi? va hokazo.

Darhaqiqat, maktabgacha tarbiya yoshida bolalar ota-onalariga tinimsiz savollar yog‘diradilar. Ana shunday paytda bolaning savollariga chidam bilan javob berish uning fikrlashiga, voqea, hodisalarni anglashiga yordam beradi, nutqining o‘sishiga sabab bo‘ladi. Ko‘pincha ba'zi ota-onalar bu savollarga befarq qaraydilar yoki javob berishni lozim topmaydilar. Uni urishib tashlaydilar. Bu esa bolaning fikrlash jarayonini susaytiradi, uni befarqlikka yo‘llaydi. Hamma narsa mening uchun emas, mening bilishim shart emas deb o‘ylaydi, hamma voqea va hodisalarga befarq bo‘lib qoladi. Bolaning nutqi maktab ta'limiga tayyorgarlik bosqichida kattalar bilan muloqatga kirishib kishilarning fikrini uqib olish va to‘g‘ri idrok qilish darajasida shakllana boradi. U eshitgan va ko‘rganlari to‘g‘risidagi ma'lumotlarni tushuna oladi. O‘zidagi axborotlarni muayyan tartibda bayon qila biladi, aqliy faoli yat operasiyalaridan o‘rinli foydalanadi. (Ularni taqqoslaydi, oydinlashtiradi, guruhlarga ajratadi, haqli xulosa chiqarishga harakat qiladi). Shunday qilib unda fikrlash bosqichi paydo bo‘ladi. Maktabgacha yoshdagi bolaning fikrlash darajasi maktabdagi ta'lim-tarbiya jarayonida takomillashadi. O‘quvchining fikrlash darajasining takomillashuvida o‘qituvchining roli beqiyosdir. O‘qituvchi o‘quvchilarni ta'lim jarayonining faol subektiga aylantirmog‘i lozim.

O‘quvchilarni o‘rganayotgan materiallari ustida fikr yuritishga, o‘zining fikrini erkin bayon etishga o‘rgatish ayniqsa muhim. Bunda ta'lim jarayonida pedagogik texnologiyalardan foydalanish katta samara beradi. Pedagogik texnologiyalar asosida tashkil qilingan darsda o‘quvchi faol qatnashadi, o‘qituvchi va o‘rtoqlari bilan erkin muloqotga kirishadi. Ayniqsa shaxsga yo‘naltirilgan texnologiya o‘quvchilarni ta'lim jarayonining sub'ektiga aylantiradi. O‘quvchilarni o‘quv materiali ustida erkin fikr yuritishga imkoniyat yaratadi. Bu sohada modulli ta'lim texnologiyasining o‘rni beqiyosdir. Shuningdek, ta'lim jarayonida didaktik o‘yinlardan foydalanish ham katta samara beradi. Didaktik o‘yinlar bolada o‘qish motivini rivojlanishiga yordam beradi. O‘yinsiz tom ma'nodagi aqliy rivojlanish bo‘lishi mumkin emas. O‘yin o‘quvchilarda bilimga ishtiyoq va qiziqishni uyg‘otadigan uchqundir.

O‘yin vositasida o‘quvchilarning bilim o‘zlashtirish jarayoni qulaylashadi, turli xil predmetlar bilan munosabatda bo‘lishga o‘rganadi, shuningdek, ularda

muomala madaniyati shakllanadi. Muhimi, didaktik o‘yinlar jarayonida bolada o‘z kuchiga ishonch shakllanadi, erkin harakat qilishga, o‘z fikrlarini erkin bayon qilishga o‘rganadi, mustaqil fikrlar bildira boshlaydi. Masalan, "Suratdagi xatoni top" o‘yinida bola suratni mustaqil kuzatadi. Qish manzarasi tasvirlangan suratda daraxtning gullayotgani ham chizilgan bo‘lsa, buni bola mustaqil topadi. Shu joyda uning tafakkuri ham ishga tushadi. Ya'ni o‘rganganlari asosida har bir faslning o‘ziga xosliklarini esga oladi va qishda daraxt gullamasligini asoslaydi. Xuddi shuningdek, "Bo‘lishi mumkin emas", "Matndagi xatoni top" o‘yinlari, rebus, boshqotirma kabilar o‘quvchilarning fikrlash jarayonini faollashtiradi va mustaqil fikrlashga o‘rgatadi.

Shuningdek, darslikdagi rasm ustida ishlashga doir mashqlar ham o‘quvchilarning mustaqil fikrlashga o‘rgatadi. Bola rasmga o‘z munosabatini bildiradi, savol-javoblarda faol ishtirok etadi, rasm asosida hikoya yozish topshirig‘i berilsa, u o‘z tasavvurlari asosida hikoya yozadi.

Boshlang‘ich sinf o‘qish darslarida bolani mustaqil fikrlashga o‘rgatish imkoniyatlari keng va undan oqilona foydalanish yaxshi samara beradi. O‘quvchini matn ustida ishlashga yo‘llash mustaqil fikrlashga o‘rgatishning eng samarali usullaridan biridir. Mantiqiy fikrlashning rivojlanishi, har bir kishiga, yoshidan qat'i nazar, zarurdir. Mantiqiy fikrlash qobiliyati sizni tezroq qaror qabul qilish, mantiqiy zanjirlar yaratish, turli ob'ektlar orasidagi munosabatlarni topish va natijani qisqa muddatda oldindan belgilash imkonini beradi. Bundan tashqari, har bir kishi boshqalarning xatti-harakatlarini tahlil qilib, ularning harakatlarining sabablarini aniqlay oladigan rivojlangan mantiqiy fikrlash orqali. Va bu tug‘ma sovg‘a emas, balki maxsus tadbirlar, o‘yinlar va mashqlar orqali erishiladigan qobiliyatdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Bikbayeva N.U., Sidelnikova R.I ., Adambekova G.A.”Boshlang`ich sinflarda matematika o‘qitish metodikasi” darslik.”O`qitivchi”.Toshkent-1996.
2. Qodirova. F.R. Qodirova R.M. Bolalar nutqini rivojlantirish nazariyasi va metodikasi. -T.: Istiqlol. 2006y.
3. Babayeva D.R. “Nutq o‟stirish nazariyasi va metodikasi” o‘quv qo‘llanma
4. Damirovich, M. R., Kholikulovna, M. E., & Ibragimovna, A. S. (2022). THE USE OF INNOVATIVE TECHNIQUES IN TEACHING THE RUSSIAN LANGUAGE. Ijodkor o‘qituvchi, 2(19), 483-488.
5. Damirovich, M. R., & Ibragimovich, T. I. (2022). Sattarovich AU THE ROLE OF SPIRITUAL AND EDUCATIONAL EVENTS IN PROMOTING THE IDEAS OF RELIGIOUS TOLERANCE AND INTERNATIONAL HEALTH. Galaxy International Interdisciplinary Research Journal, 10, 1

O‘QITUVCHI VA O‘QUVCHI O‘RTASIDAGI MULOQOTNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK AHAMIYATI

Tojiboyeva Dilafruz
Toshkent Amaliy Fanlar Unversteti Pedagogika Psixalogiya yo‘nalishi 4- bosqich talabasi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada ta’lim jarayonida o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi muloqotning psixologik-pedagogik ahamiyati yoritilib, uni samarali tashkil etishda o‘yin texnologiyalarining o‘rni tahlil qilinadi. Tadqiqotda pedagogik muloqotning ta’lim samaradorligiga ta’siri, o‘quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda tashkil etilgan o‘yinli mashg‘ulotlarning o‘quv motivatsiyasi, nutq faolligi va ijtimoiy moslashuv jarayoniga ijobiy ta’siri asoslab beriladi. Maqolada “Taboo Words”, “20 objects”, “Character”, “Aqliy hujum”, “Baliq ovi” va “Raketa” kabi o‘yinlarning dars jarayonida qo‘llanishi orqali o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasida erkin, faol va samarali muloqot muhitini shakllantirish imkoniyatlari yoritilgan. O‘yin asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlar o‘quvchilarning darsga bo‘lgan qiziqishini oshirishi, ularni faol ishtirokchi sifatida shakllantirishi hamda ta’lim jarayonining psixologik jihatdan qulay kechishiga xizmat qilishi ilmiy asosda ko‘rsatib berilgan.

KALIT SO‘ZLAR

pedagogik muloqot, o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi munosabat, o‘yin texnologiyalari, ta’lim samaradorligi, o‘quv motivatsiyasi, interaktiv metodlar, psixologik muhit

АННОТАЦИЯ

В данной статье освещается психолого-педагогическая значимость общения между учителем и учеником в образовательном процессе, а также анализируется роль игровых технологий в его эффективной организации. В исследовании обосновывается влияние педагогического общения на эффективность обучения, а также

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

Педагогическое общение, взаимоотношения между учителем и учеником, игровые технологии, эффективность обучения, учебная

положительное воздействие игровых занятий, организованных с учетом возрастных и психологических особенностей учащихся, на учебную мотивацию, речевую активность и процессы социальной адаптации. В статье рассматриваются возможности формирования свободной, активной и продуктивной коммуникативной среды между учителем и учащимися посредством использования в учебном процессе таких игр, как «Taboo Words», «20 Objects», «Character», «Мозговой штурм», «Рыбалка» и «Ракета». Научно доказано, что занятия, организованные на основе игры, способствуют повышению интереса учащихся к уроку, формированию их как активных участников учебного процесса и обеспечивают психологически комфортное протекание образовательного процесса.

мотивация, интерактивные методы, психологическая среда.

ABSTRACT

This article highlights the psychological and pedagogical significance of communication between teachers and students in the educational process and analyzes the role of game-based technologies in organizing effective interaction. The study substantiates the impact of pedagogical communication on educational effectiveness and demonstrates the positive influence of game-based activities, designed with consideration of students' age and psychological characteristics, on learning motivation, speech activity, and social adaptation processes. The article explores the possibilities of creating a free, active, and effective communicative environment between teachers and students through the use of games such as "Taboo Words," "20 Objects," "Character," "Brainstorming," "Fishing," and "Rocket" in classroom practice. It is scientifically proven that lessons organized on a game-based approach enhance students' interest in learning,

KEY WORDS

Pedagogical communication, teacher–student interaction, game-based technologies, educational effectiveness, learning motivation, interactive methods, psychological environment.

foster their active participation, and contribute to a psychologically supportive educational environment.

KIRISH

Ta’lim jarayonining samaradorligi ko‘p jihatdan o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasida shakllanadigan pedagogik muloqot sifatiga bog‘liq. Ushbu muloqot o‘zaro tushunishni ta’minlash, bilimlarni mazmunli va samarali yetkazish hamda ta’lim maqsadlariga erishishda yetakchi omil sifatida namoyon bo‘ladi. Pedagogik muloqot faqat axborot uzatish bilan cheklanmay, balki o‘quvchilarning fikrlash doirasini kengaytirish, tanqidiy tafakkurini shakllantirish hamda mustaqil o‘rganishga bo‘lgan ehtiyojini rivojlantirishga xizmat qiladi. O‘qituvchi aynan muloqot orqali o‘quvchilarning o‘quv faoliyatiga bo‘lgan ichki motivatsiyasini kuchaytiradi va ularni belgilangan ta’limiy maqsadlarga yo‘naltiradi. Pedagogik muloqot o‘quvchining individual psixologik xususiyatlari, ijtimoiy tajribasi va shaxsiy ehtiyojlari inobatga olingan holda tashkil etilganda yanada yuqori samaradorlikka erishiladi. Biroq ta’lim jarayonida o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar har doim ham oldindan rejalashtirilgan ssenariy asosida kechavermaydi. Aksincha, bu jarayon ko‘pincha noaniqlik va kutilmagan holatlar bilan boyib boradi. Bunday vaziyatlar o‘quvchilarning tayyorgarlik darajasi, ularning individual farqlari, o‘qituvchining pedagogik pozitsiyasi hamda ta’lim muhiti murakkabligi bilan bevosita bog‘liqdir.

Pedagogik muloqotda kontekstning doimiy o‘zgarib turishi ta’lim jarayonida turli kutilmagan holatlarning yuzaga kelishiga sabab bo‘ladi. Jumladan, o‘quvchilarning mavzuga bo‘lgan qiziqishi yoki tushunish darajasining o‘zgarishi o‘qituvchini dastlab belgilangan reja va metodlarni qayta ko‘rib chiqishga undashi mumkin. Shuningdek, dars davomida paydo bo‘ladigan yangi savollar yoki tushunmovchiliklar mashg‘ulotning yangi yo‘nalishda davom etishiga olib keladi. Mantiqan olib qaraganda, bolalar va ularning psixologiyasi bilan ishlash pedagoglar uchun juda qiyin masala hisoblanadi. Uning bir davri bog‘cha bolalarida, ikkinchi davri esa balog‘at yoshida hisoblanadi. Bog‘cha bolalarida uchraydigan qiyinchiliklardan biri bu-ularda muloqot ko‘nikmalarining yaxshi rivojlanmaganligidir. Tabiiyki, oilasidan endi ajralgan yosh bolaga yangi davraga, do‘stlar va tarbiyachilarga tez o‘rganib ketishi qiyin masaladir. Va mana shu yerda tarbiyachi-pedagoglarning asl mahorati namoyon bo‘ladi. Yuqorida aytilganidek, muloqot bu shunchaki gaplashish emas, balki bolalarning ko‘ngliga yo‘l topish, ularning ichki psixologiyasini o‘rganish demakdir. Lekin ba’zida ayrim bog‘chalarda tarbiyachilar bolalarning ichki dunyosini yaxshi o‘rganmaganliklari natijasida ularning har bir harakati bolalarga qo‘pollik bo‘lib tuyiladi va natijada ular

yangi davralarga moslashishga o‘zida immunitet hosil qila olmay, “introvert” xususiyatlarini o‘zida shakllantirishni boshlaydi. Hozirgi kunda bog‘cha va maktablarda o‘quvchi va o‘qituvchi o‘rtasidagi muloqotni samarali yo‘lga qo‘yish maqsadida pedagogika yo‘nalishida ko‘plab metodika va texnikalar ishlab chiqilgan. Bularning asosiysini o‘yinli mashg‘ulotlar tashkil etadi. O‘yinli mashg‘ulotlar bog‘cha va maktab bolalarning aktivligini oshirishga, harakatchanligini kuchaytirishga, mantiqiy fikrlash qobiliyatlarini kuchaytirishga, jamoa bo‘lib ishlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi. Quyida: bir nechta o‘yinli mashg‘ulotlarning bolalar psixologiyasiga ta’siri haqida aytib o‘tiladi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yosh va psixologik xususiyatlarini hisobga olgan holda dars jarayonini o‘yin shaklida tashkil etish ta’lim samaradorligini oshiruvchi muhim pedagogik omillardan biri hisoblanadi. Mazkur yosh davrida bolalar tabiatan sho‘x, qiziquvchan va faol bo‘lib, ularning e’tiborini uzoq vaqt davomida an’anaviy, faqat qoidaga asoslangan tushuntirishlar orqali ushlab turish qiyin kechadi. Shu sababli o‘quv materialini o‘yin elementlari bilan boyitish o‘quvchilarda darsga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantiradi, ularning faol ishtirokini ta’minlaydi va o‘rganish jarayonini tabiiy hamda qiziqarli holga keltiradi.

Dars jarayonida rangli qalamlar, mavzuga mos rasmlar, ko‘rgazmali qurollar, shuningdek, elektron ekran orqali namoyish etiladigan qisqa multfilm va animatsiyalardan foydalanish o‘quvchilarning bilishga bo‘lgan qiziqishini kuchaytiradi. Bunday vizual va interaktiv vositalar nafaqat bilimni oson o‘zlashtirishga yordam beradi, balki o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi muloqotni jonlantirib, o‘zaro ishonch va hamkorlik muhitini yaratadi. Natijada o‘quvchilar o‘z fikrini erkin ifodalashga, savollar berishga va dars jarayonida faol muloqotga kirishishga intiladi.

Boshlang‘ich sinflarda samarali qo‘llaniladigan o‘yinlardan biri- **“Taboo Words” (ta’qiqlangan so‘zlar)** o‘yinidir. Ushbu o‘yin o‘quvchilarda sinonim so‘zlardan to‘g‘ri foydalanish, so‘z ma’nosini izohlash va nutqni boyitish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Sinonimlardan o‘rinli foydalanish nutqning ravonligi va ifodaliligining oshishiga xizmat qiladi. Ayniqsa, ingliz tili darslarida bir xil ma’noni anglatuvchi so‘zlarning kontekstga mos holda qo‘llanishi muhim ahamiyat kasb etadi. “Taboo Words” o‘yini aynan shu jihatdan o‘quvchilarda tilga nisbatan sezgirlik va ehtiyotkorlikni rivojlantiradi.

O‘yin jarayonida o‘quvchilar kichik guruhlarga bo‘linadi va jamoaviy hamkorlik asosida faoliyat olib boradi. Har bir guruhdan bittadan o‘quvchi qarama-qarshi tomondagi stulga o‘tiradi. O‘qituvchi esa o‘quvchilar orqasida turib, katta qog‘ozda yozilgan so‘zni ko‘rsatadi. O‘rindiqda o‘tirgan o‘quvchi bu so‘zni ko‘rmaydi va jamoa a’zolari ta’qiqlangan so‘zlardan foydalanmasdan, unga

so‘zning mazmunini tushuntirishga harakat qiladi. Ushbu jarayon davomida o‘quvchilar faol muloqotga kirishadi, bir-birini diqqat bilan tinglaydi va o‘z fikrini aniq ifodalashga intiladi.

Ta’lim jarayonida o‘yin texnologiyalaridan maqsadli foydalanish o‘quvchilarning bilish faolligini oshirish, ularning darsga bo‘lgan qiziqishini kuchaytirish hamda o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi samarali muloqotni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, boshlang‘ich va o‘rta sinf o‘quvchilarida o‘yin orqali tashkil etilgan mashg‘ulotlar xotira, diqqat va nutq faoliyatini rivojlantirish bilan bir qatorda, o‘zaro hamkorlik va erkin muloqot muhitini yaratadi.

Shu jihatdan samarali o‘yinlardan biri- **“20 objects”** o‘yinidir. Ushbu o‘yin orqali o‘quvchilarning bir vaqtning o‘zida xotirasi va so‘z boyligini aniqlash mumkin. O‘yin jarayonida sinfxonada mavjud yigirmata buyum doska yoki stol ustiga joylashtiriladi va o‘quvchilar ularni diqqat bilan kuzatishga undaladi. So‘ng buyumlar yopilib, o‘quvchilar o‘z joylariga qaytib, eslab qolgan buyumlarning nomlarini yozib chiqadilar. Keyinchalik buyumlar nomi doskaga yozilib, o‘quvchilar o‘z ishlarini mustaqil ravishda tekshiradilar. Bu jarayonda o‘quvchilar xatolarini o‘zlari aniqlashi va tuzatishi orqali bilimini mustahkamlaydi. Eng muhimi, ushbu faoliyat davomida o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasida doimiy muloqot yuzaga kelib, fikr almashish va tushuntirish jarayoni jonlanadi.

Keyingi samarali o‘yin - **“Character”** o‘yini bo‘lib, u asosan yuqori sinf o‘quvchilari uchun mo‘ljallangan. Mazkur o‘yin o‘quvchilardan matnni chuqur anglash, mantiqiy fikrlash va so‘zlarni kontekstga mos holda qo‘llashni talab etadi. O‘yin davomida o‘quvchilarga ayrim so‘zlari tushirib qoldirilgan matnlar tarqatiladi va ular mazmunga tayangan holda yetishmayotgan so‘zlarni topadilar. Ushbu o‘yin boshlang‘ich sinf o‘quvchilari uchun ham moslashtirilishi mumkin: bunda tushirib qoldirilgan so‘zlar o‘rniga rasm yoki stikerlar qo‘llaniladi. Natijada o‘quvchilarning vizual idroki faollashadi va o‘qituvchi bilan interaktiv muloqot kuchayadi.

Ta’lim amaliyotida keng qo‘llaniladigan samarali metodlardan yana biri- **“Aqliy hujum”** usulidir. Bu metod o‘quvchilarning darsga faol jalb etilishi va erkin fikr bildirishiga imkon yaratadi. Mazkur usulni muntazam qo‘llash orqali o‘qituvchi dars boshidanoq o‘quvchilarning diqqatini jamlaydi, ularning avvalgi bilimlarini aniqlaydi va muloqotga kirishishini ta’minlaydi. Fikrlarning to‘g‘ri yoki noto‘g‘riligidan qat’i nazar, o‘qituvchining barcha javoblarga ochiq munosabati o‘quvchilarda ishonch va faollikni oshiradi. Natijada dars davomida o‘qituvchi–o‘quvchi o‘rtasidagi muloqot tabiiy va samarali shakllanadi.

Shuningdek, **“Baliq ovi”** o‘yini ham o‘quvchilarning qiziqishini kuchaytiruvchi didaktik vosita hisoblanadi. Doskada dengiz va akvarium tasvirlari

chizilib, baliqlar savollar bilan ta’minlanadi. O‘quvchi baliqni tutib, savolga javob beradi: to‘g‘ri javob berilganda baliq akvariumga, noto‘g‘ri javobda esa dengizga qaytariladi. Ushbu jarayon o‘quvchilarni faol muloqotga chorlab, ularni o‘z fikrini aniq va ishonch bilan ifodalashga undaydi.

Zamonaviy ta’lim texnologiyalariga asoslangan **“Raketa”** o‘yini esa o‘quvchilarda raqobatbardoshlik, jamoaviylik va tezkor fikrlashni rivojlantiradi. Elektron doskada tasvirlangan raketa savollarga to‘g‘ri va tez javob berish orqali “uchiriladi”. Guruhlarda ishlash jarayonida o‘quvchilar o‘zaro maslahatlashadi, fikr almashadi va o‘qituvchi bilan faol muloqotga kirishadi. O‘yin yakunida raketa yetib borgan “sayyora” haqidagi ma’lumotlarning dars mavzusi sifatida ochilishi o‘quvchilarda qiziqish va motivatsiyani yanada kuchaytiradi.

Xulosa qilib aytganda, ta’lim jarayonida o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi samarali muloqot ta’lim sifati va natijadorligini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. Ushbu maqolada tahlil qilinganidek, o‘yin texnologiyalariga asoslangan darslar o‘quvchilarning bilish faolligini oshirish bilan birga, o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasida ishonch, hamkorlik va erkin muloqot muhitini shakllantiradi. O‘yinlar orqali tashkil etilgan mashg‘ulotlar o‘quvchilarning psixologik to‘siqlarini kamaytiradi, ularning o‘z fikrini erkin ifodalashiga, savollar berishiga va jamoa bilan faol muloqotga kirishishiga imkon yaratadi. Shuningdek, o‘yinli metodlar o‘qituvchiga o‘quvchilarning individual xususiyatlarini chuqurroq anglash, ularning ehtiyoj va qiziqishlariga mos pedagogik yondashuvni tanlash imkonini beradi. Natijada ta’lim jarayoni bir tomonlama bilim berishdan ko‘ra, o‘zaro muloqotga asoslangan, shaxsga yo‘naltirilgan va psixologik jihatdan qulay muhitda kechadi. Demak, o‘yin texnologiyalaridan maqsadli va tizimli foydalanish o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi muloqotni yanada mustahkamlab, ta’lim samaradorligini oshirishning muhim sharti hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdullaeva M. **Pedagogik muloqot asoslari.** – Toshkent: O‘qituvchi, 2019.
2. Azizxodjaeva N.N. **Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat.** – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2018.
3. Davletshin M.G. **Yosh va pedagogik psixologiya.** – Toshkent: Fan va texnologiya, 2017.
4. Ishmuhamedov R.J., Abduqodirov A.A. **Ta’limda interaktiv metodlar.** – Toshkent: Innovatsiya, 2020.
5. Karimova V.M. **Pedagogik psixologiya.** – Toshkent: Fan, 2016.
6. Klarin M.V. **Innovatsion ta’lim texnologiyalari.** – Moskva: Pedagogika, 2019.

7. Passov E.I. **Kommunikativ yondashuv asosida ta’lim berish.** – Moskva: Prosveshchenie, 2018.
8. Vygotskiy L.S. **Tafakkur va nutq.** – Moskva: Labirint, 2016.
9. G‘afforova T. **Boshlang‘ich ta’lim metodikasi.** – Toshkent: Sharq, 2021.
10. Xodjayev B.X. **Ta’lim jarayonida o‘yin texnologiyalaridan foydalanish.** – Toshkent: O‘zbekiston pedagogika jurnali, 2022, №3.

O‘LMAS UMARBEKOV DRAMALARI TAHLILI

Sheraliyeva Ra’no
Mirzo Ulug‘bek nomidagi Milliy universiteti Jurnalistika va o‘zbek filologiya fakulteti 1-kurs

ANNOTATSIYA

Maqolada istiqlol davrida dramaturgiyaning adabiyotda ya’ni tanqidchilik yo‘nalishida o‘rganilayotgani shu sohaning o‘ziga xos yo‘nalishlari kengayotgani va shu bilan birgalikda O‘lmas Umarbekovning “Komissiya”,”Kuzning birinchi kuni”,”Arizasiga ko‘ra”,dramalari talqini haqida so‘z boradi.Bu davrda dramalarda o‘zbek xalqiga xos urf-odatlar, ma’naviy-axloqiy muammolar,milliy qadriyatlar,avvalo,xalq ma’naviyatiga,tafakkuri,madaniyati,ma’rifatiga ta’sir qilishi bilan bog‘liq voqealar, obrazlar orqali ochib berilganligi va mavzular turfa xilligi bilan qayd etiladi.

KALIT SO‘ZLAR

pedagogik muloqot, o‘qituvchi va o‘quvchi o‘rtasidagi munosabat, o‘yin texnologiyalari, ta’lim samaradorligi, o‘quv motivatsiyasi, interaktiv metodlar, psixologik muhit

АННОТАЦИЯ

В статье рассматривается изучение драматургии периода независимости в литературе, в частности в критическом направлении, расширение специфических тенденций данной области, а также интерпретация драм О‘лмаса Умарбекова «Комиссия», «Первый день осени», «По заявлению». Отмечается, что в драматургических произведениях данного периода через события и образы раскрываются присущие узбекскому народу обычаи и традиции, духовно-нравственные проблемы, национальные ценности, а также темы, связанные с влиянием на духовность, мышление, культуру и просвещение народа. Подчеркивается тематическое многообразие рассматриваемых драм.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

Период независимости, своеобразное развитие драматургии, литературоведение, драматургия, драмы О‘лмаса Умарбекова.

ABSTRACT **KEY WORDS**

The article examines the study of dramaturgy of the independence period in literature, particularly within the field of literary criticism, highlighting the expansion of the specific directions of this area, as well as the interpretation of the dramas “The Commission,” “The First Day of Autumn,” and “By Application” by O‘lmas Umarbekov. It is noted that the dramas of this period reveal, through events and characters, Uzbek national traditions and customs, spiritual and moral issues, national values, and themes related to their influence on the people’s spirituality, thinking, culture, and enlightenment. The diversity of themes addressed in these works is especially emphasized.

Independence period, distinctive development of dramaturgy, literary studies, dramaturgy, dramas of O‘lmas Umarbekov.

KIRISH

Istiqlol yillarida dramaturgiya janri ham rivojlandi.O‘zbek milliy tafakkuri tizimida bo‘lgan yangilanishlar bugungi dramaturgiya rivojiga ham jiddiy ta’sir ko‘rsatdi.O‘lmas Umarbekov mohir dramaturg va kinodramaturg sifatida ham san’atning har ikki sohasi rivojiga ham katta ta’sir ko‘rsatdi.Yozuvchi bu sohada hayotiy holatlar xilma-xil bo‘lishi mumkinligi va undagi o‘zgarishlar ana shu vaziyatda harakat qilayotgan qahramonlar tabiatida ham jiddiy evrilishlar yasashi mumkinligi nozik his etgan holda drama-versiya,drama-vaziyat singari ifoda shakllarni o‘ylab topganki,bu hol asarlarining bir qadar muvaffaqiyatli chiqishini ta’minlab bergan.Ayniqsa, yozuvchining ,”Kuzning birinchi kuni,”Arizasiga ko‘ra” kabi sahna asarlari hech mubolag‘asiz jahon sahnasiga yuz tutdi.

Bilishimizcha,yozuvchi Oybek katta bir asar yozishdan avval u haqda biron bir she’rmi, maqolami yozib so‘ng katta janrga qo‘l urgan.O‘lmas Umarbekov ham avvalo bir mavzuda drama yozishdan oldin kichik bir she’rmi, hikoyami yozgan.Shu jumladan “Qiyomat qarz” sahna asariga “Qiyomat qarz” hikoyani yozga.Xususan,uning “Komissiya”,”Kuzning birinchi kuni”,”Arizasiga ko‘ra”kabi dramalari o‘zbek milliy teatrining o‘lmas fondidan joy oldi.Bu pyesalardagi ma’naviy-axloqiy muammolar talqini istiqlol ma’naviyati,etikosi, madaniyatini yanada rivojlantirishga ta’sir qiladi.

Drama tahlili va uslublar

Istiqlol yillarida adabiyotshunoslikning barcha sohasida bo‘lgani kabi dramaturgiyaning o‘rganilishi yuzasidan ham qator tadqiqotlar olib borildi.Bu sohada O‘lmas Umarbekovning ijodiy faoliyati chuqur tarzda tahlil

qilingan.Yozuvchining “Komissiya”,”Arizasiga ko‘ra”,”Kuzning birinchi kuni” kabi asarlarida xarakter,ziddiyat, syujet,kompozitsiya,til unsurlari o‘rganilgan.

Bugungi kunda adabiyotshunoslikda nasr,she’riyat,drama sohalarining tarixi rivoji o‘rganilishi nuqtai nazaridan qaraydigan bo‘lsak,dramaturgiya bu ikki sohadan ortda qolayotgani hech kimga sir emas.Buning sababi,nasr va she’riyatga qiziqish dramaturgiyaga nisbatan ancha yuqori hisoblansa, bu sohada shoir va yozuvchilarning salmog‘i ko‘pligidadir.Dramaturgiya janri milliy adabiyotimizga XX asr boshlarida kirib keldi.Buning ba’zi bir ko‘rinishlari adabiyotimizda ham uchraydi, ammo xalqimizning ba’zi bir orzu-umidlarini o‘zida tarannum etgan nasr va nazmdek qalbimizga jo bo‘lib ketgan emas.

Olimning fikricha,60-70 yillarda dramaturgiyada oz bo‘lsa ham rivojlanish sezildi.Bu rivojlanishga O‘lmas Umarbekovning asarlari asos bo‘ldi.U dramaturg sifatida xalqning hayotiy muammolarini, jamiyatda yuz bergan turli xil o‘zgarishlarni tasvirlab, unga o‘zining munosabatini ayta oladi.Hafiz Abdusamadovning tahlillariga ko‘ra, uning “Komissiya”dramasi dramatur ijodida yangi davr boshlanganidan darak beradi.Asar yangicha bo‘yoqlar, hayotiy munosabatlar,eskicha masalalarga yangicha qarashlar bilan javob berishi, drama qahramonlarining tuyg‘ulari yozuvchining qalb prizmasidan o‘tishi dramatik holatlar satirik bo‘yoqlar bilan almashinishini yaqqol aks ettira oladi.Hayotning botiniy qatlamlarini chuqur o‘rganish va tahlil etish, inson taqdirida ro‘y bergan ziddiyat va holatlarni, undagi belgilarni umumlashtirish badiiy tafakkur tarozisiga qo‘yish, inson xarakterini uning ruhiy holati, his-tuyg‘ulari orqali ochib berish uning ijodiy uslubiga xos xususiyatdir.

“Arizasiga ko‘ra” dramasida esa,insonlarni e’zozlash, uning qadr-u qimmatini baland ko‘tarish, hayotda insonning tuyg‘ularini hurmat qilishi,sha’nini ulug‘lash kabi sezimlar alohida e’tiborga olingan.Insonning har qanday holatda obro‘sini, jamiyatdagi mavqeyini saqlash, odamiylik kabi tuyg‘ularni idrok etish kabi ulug‘vor fazilatlar drama talqinida ochib berilgan.

O‘lmas Umarbekovning “Kuzning birinchi kuni” dramasidagi yoshlarni har davrda uchratish mumkin.Adibning “Qizimga maktublar”qissasini shu drama bilan birlashtirib qayta ishlangani yana bir bor bu pyesaning qimmatini oshirib yubordi.Ota-onalarning o‘z jigarbandlarini o‘ylab,ularning kelajagi haqidagi iztiroblari yangi shakldagi dramada mustahkam bog‘ichlar bilan uzviy bog‘langan.Dramada yoshlarning o‘zgarib ketayotganidan nolib, qizidan xavotirlanib sahna asari yozayotganini ma’lum qiladi. Sobir,Farhod,Ramz kabi obrazlar orqali voqealar harakatga keladi.Dramadagi har bir voqea keying voqeaga turtki bo‘ladi.Dramada Shokir obrazi muhim qahramon,Unga ko‘ra,o‘g‘lining xunrezliklariga chiday olmagan, nafaqaga chiqib,uyda tinch-totuv umr kechiraman

deb turgan ota o‘g‘lining beodobligini ko‘tarolmay vafot etadi.Oynisa xola uni qanchalik ehtiyot qilmasin, noqobil farzand iztiroblari drama oxirida o‘sha yurakning ado bo‘lishiga sabab bo‘ladi.Drama chuqur axloq-odob, ota-onaning farzandi uchun har narsaga tayyor ekanligi haqidagi hayotiy kechinmalarni o‘zida mujassam etadi.

Xulosa

O‘lmas Umarbekovning dramalari insonning o‘zligini anglashga u o‘zqadriga yetishga da’vati miliy urf-odatlarimizning sha’nini saqlashga undashi, jamiyatda milliy qadriyatlarimizga hurmat bilan qarashiga g‘oyalarni aks ettirishi bilan ibrat namunasidir.

Ijodkorning yana bir dramalaridagi tahsinga sazavor jihati shundaki,u insonlarni qanday ekanligini ko‘rsatibgina qolmay,hayotda qanday bo‘lishi ta’kidlaydi, jamiyatga yangicha g‘oya bilan qarashni uqtiradi.H.Abdusamadov fikricha,dramaturgning o‘ziga xosligini voqelikning milliy va umuminsoniy muammolar sintezi nuqtai nazaridan talqin etishida, deb belgilaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Nazarov B, Rasulov A, Qahramonov Q, Ahmedova Sh.O‘zbek adabiy tanqidchiligi tarixi.-Toshkent: Cho‘lpon, 2012.-B,371
2. O‘lmas Umarbekov.Tanlangan asarlar- Toshkent:”Sharq” nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosh tahririyoti, 2002.-442 b.
3. Abdusamadov H. Shoshma quyosh,Yangi asr avlodi,2004.-17b.
4. FarDU, Ilmiy xabarlar 2024.-3-son. 440 b,
5. O‘lmas Umarbekov hayoti va ijodi. Tarjimai holi. Asarlari to‘plami.

YUQORI MAHSULDOR QORAMOLLARDA TUYOQ KASALLIKLARI VA NEKROBAKTERIOZ PROFILAKTIKASINING IQTISODIY SAMARASI

Xudoyorova F.A.
v.f.f.d., katta ilmiy hodim, UDK: 636.2.034.084

ANNOTATSIYA

Maqolada yuqori mahsuldor qoramollarda uchraydigan tuyoq kasalliklari, jumladan nekrobakteriozning iqtisodiy zarari hamda uning oldini olish va davolash choralari tahlil qilingan. 200 bosh sog‘in sigir saqlanadigan xo‘jalik sharoitida profilaktika tadbirlarining iqtisodiy samaradorligi hisoblab chiqilgan va chorvachilik rentabelligiga ta’siri asoslab berilgan.

KALIT SO‘ZLAR

qoramol, nekrobakterioz, tuyoq kasalliklari, profilaktika, iqtisodiy samaradorlik, sut mahsuldorligi.

АННОТАЦИЯ

В статье проанализированы заболевания копыт, встречающиеся у высокопродуктивного крупного рогатого скота, в том числе экономический ущерб, наносимый некробактериозом, а также меры по его профилактике и лечению. В условиях хозяйства, содержащего 200 дойных коров, рассчитана экономическая эффективность профилактических мероприятий и обосновано их влияние на рентабельность животноводства.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

Крупный рогатый скот, некробактериоз, заболевания копыт, профилактика, экономическая эффективность, молочная продуктивность.

ABSTRACT

The article analyzes hoof diseases occurring in high-yielding cattle, including the economic losses caused by necrobacteriosis, as well as measures for its prevention and treatment. Under the conditions of a farm keeping 200 dairy cows, the economic efficiency of preventive measures is calculated, and their impact on livestock production profitability is substantiated.

KEY WORDS

Cattle, necrobacteriosis, hoof diseases, prevention, economic efficiency, milk productivity.

KIRISH

Chorvachilik sohasi qishloq xo‘jaligining asosiy tarmoqlaridan biri bo‘lib, mamlakat oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashda strategik ahamiyatga ega. Ushbu soha nafaqat aholining sut va go‘sht mahsulotlariga bo‘lgan ehtiyojini qondiradi, balki qayta ishlash sanoati uchun ham muhim xomashyo manbai hisoblanadi. Ayniqsa, yuqori mahsuldor qoramollardan oqilona foydalanish xo‘jaliklarning iqtisodiy barqarorligi, rentabelligi va raqobatbardoshligini belgilab beradi.

Biroq intensiv chorvachilik sharoitida yuqori mahsuldor qoramollar orasida uchraydigan kasalliklar, xususan tuyoq kasalliklari va nekrobakterioz, ishlab chiqarish samaradorligini pasaytiruvchi asosiy omillardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Bu kasalliklar nafaqat hayvonlarning sog‘lig‘iga salbiy ta’sir ko‘rsatadi, balki sut mahsuldorligiga, go‘sht yetishtirish hajmi va reproduktiv funksiyalarni sezilarli darajada kamaytiradi. Natijada xo‘jalik daromadining qisqarishi, qo‘shimcha veterinariya xarajatlarining ortishi va majburiy so‘yishlar ko‘payishi kuzatiladi.

Shu sababli yuqori mahsuldor qoramollarda tuyoq kasalliklari va nekrobakteriozning oldini olish, ularni erta tashxislash va samarali davolash masalalari chorvachilik tarmog‘ining iqtisodiy rivojlanishi uchun alohida dolzarblik kasb etadi. Profilaktika tadbirlarining to‘g‘ri tashkil etilishi xo‘jaliklarda ishlab chiqarish samaradorligini saqlab qolish, iqtisodiy yo‘qotishlarni kamaytirish va mahsulot sifatini oshirish imkonini beradi.

Mavzuning dolzarbligi

So‘nggi yillarda chorvachilik xo‘jaliklarida mahsuldorlikka jiddiy ta’sir ko‘rsatuvchi kasalliklar orasida tuyoq kasalliklari va nekrobakterioz alohida o‘rin tutmoqda. Ushbu kasalliklar intensiv saqlash sharoitida tez tarqalishi, yuqori darajada asoratlar qoldirishi va katta iqtisodiy zarar yetkazishi bilan xavfli hisoblanadi. Nekrobakterioz nafaqat tuyoq va oyoq to‘qimalarini chuqur shikastlaydi, balki hayvonning umumiy fiziologik holatini susaytirib, uning mahsuldorlik ko‘rsatkichlarini keskin kamaytiradi.

Tajribalarimiz shuni ko‘rsatadiki, nekrobakterioz bilan og‘rigan sigirlarda sut ishlab chiqarish 20–30 foizgacha kamayadi, buzoq berish ko‘rsatkichlari pasayadi, qoramollarni yurish qobiliyati cheklanib, servis davri sezilarli darajada uzayadi. Kasallik og‘ir kechgan hollari ko‘pincha tuyoq to‘qimalarida qaytarib bo‘lmaydigan o‘zgarishlar keltirib chiqaradi va bunday qoramollarni majburiy so‘yishga to‘g‘ri keladi. Natijada xo‘jalik katta miqdorda moliyaviy zarar ko‘radi: sut va go‘sht mahsulotlari ishlab chiqarish kamayadi, qo‘shimcha veterinariya xarajatlari ortadi hamda mehnat unumdorligi pasayadi.

Ayniqsa yuqori mahsuldor qoramollarda bu jarayonlar yanada og‘ir oqibatlarga olib keladi, chunki bunday qoramollar ko‘proq ozuqa talab qiladi,

koʻproq sut beradi va ularning genetik salohiyati nekrobakterioz va boshqa tuyoq kasalliliariga chalinish yuqori boʻladi. Shu sababdan ularni yoʻqotish nafaqat joriy iqtisodiy zarar, balki xoʻjalikning kelajakdagi genofond imkoniyatlarini ham cheklaydi.

Shu nuqtayi nazardan, tuyoq kasalliklari va nekrobakteriozning profilaktikasi, ularni erta aniqlash va samarali davolash usullarini ishlab chiqish veterinariya va qishloq xoʻjaligi amaliyoti uchun dolzarb masala hisoblanadi. Toʻgʻri tashkil etilgan profilaktika choralari yordamida xoʻjaliklar katta iqtisodiy yoʻqotishlarning oldini olishi, mahsulot tannarxini pasaytirishi va umumiy rentabellikni oshirishi mumkin.

Maqsad va vazifalar

Tadqiqotning asosiy maqsadi — 200 bosh sogʻin sigir saqlanadigan xoʻjalik sharoitida tuyoq kasalliklari, xususan nekrobakteriozning oldini olish va davolash choralari samaradorligini oʻrganish, ularning ishlab chiqarish koʻrsatkichlariga ta’sirini aniqlash hamda iqtisodiy jihatdan maqbulligini baholash.

Materiallar va metodlar

Tadqiqotda 200 bosh sogʻin sigir saqlanadigan xoʻjalikda mavjud zoogigiyena sharoitlari, tuyoq parvarishi amaliyoti, tuyoq va nekrobakterioz kasalliklar statistikasi, davolash va profilaktika xarajatlari, shuningdek, mahsuldorlik koʻrsatkichlari asosida iqtisodiy tahlil oʻtkazildi.

1.Tuyoq kasalliklarining veterinariyadagi ahamiyati

Yuqori mahsuldor qoramollarda tuyoq kasalliklari tez-tez uchrab turadi va ular koʻpincha tuyoq atrofidagi yumshoq toʻqimalarning yalligʻlanishi yoki chirishi bilan kechadi. Bunday holatlar hayvonlarning umumiy sogʻligʻiga ham, ishlab chiqarish samaradorligiga ham jiddiy ta’sir koʻrsatadi. Xususan, nekrobakterioz anaerob bakteriyalar sababli rivojlanadigan kasallik boʻlib, u nafaqat tuyoqning shikastlanishiga, balki qoramolning ogʻir yurishi yoki umuman yurish qobiliyatini yoʻqotishiga olib keladi. Kasallangan qoramollarda ogʻriq kuchli boʻlgani uchun ular oziqlanishni kamaytiradi, bu esa organizmning umumiy holatiga salbiy ta’sir etadi. Natijada sut ishlab chiqarish hajmi oʻrtacha 20–30 foizgacha kamayib, fermer xoʻjaliklari uchun katta iqtisodiy yoʻqotishlarni keltirib chiqaradi.

2. 200 bosh sogʻin sigir uchun iqtisodiy yoʻqotishlar

Agar xoʻjalikda muntazam ravishda profilaktika tadbirlari amalga oshirilmasa, 200 bosh sogʻin sigir parvarish qilinadigan fermada yiliga oʻrtacha 250–300 million soʻm atrofida iqtisodiy zarar yuzaga kelishi mumkin. Bunday yoʻqotishlar bir nechta omillar natijasida shakllanadi:

Sut mahsuldorligining pasayishi – kasallik tufayli sigirlarning oziqlanishi va umumiy sogʻligʻi yomonlashadi, natijada sut hajmi keskin kamayadi.

Davolash xarajatlarining ortishi – tuyoq va nekrobakterioz kasalliklariga qarshi dori-darmonlar, veterinariya xizmatlari va qo‘shimcha mehnat xarajatlari ko‘payadi.
Majburiy so‘yish – kasallik og‘irlashib, davolash samara bermagan hollarda ayrim hayvonlarni muddatidan oldin so‘yishga to‘g‘ri keladi.
Ishlab chiqarish jarayonining izdan chiqishi – kasallangan sigirlarning ishlab chiqarishdagi roli pasayishi tufayli xo‘jalikning umumiy samaradorligi sezilarli darajada kamayadi.
Shunday qilib, profilaktika choralarini o‘z vaqtida qo‘llamaslik xo‘jalik uchun nafaqat iqtisodiy zarar, balki uzoq muddatli ishlab chiqarish barqarorligiga ham salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

3. Profilaktika tadbirlari va xarajatlar

Profilaktika choralari tuyoq kasalliklarini davolashga nisbatan ancha arzon va yuqori samaradorlikka ega. 200 bosh sog‘in sigir boqiladigan xo‘jalik sharoitida quyidagi tadbirlarni muntazam amalga oshirish tavsiya etiladi:

- tuyoqlarni doimiy ravishda tozalash va mexanik ishlov berish;
- antiseptik vositalar (mis kuporosi, formalin) yordamida profilaktik vannalardan foydalanish;
- xo‘jalikdagi gigiyena talablarini kuchaytirish va muntazam veterinariya nazoratini yo‘lga qo‘yish.

Mazkur tadbirlarni amalga oshirish uchun zarur yillik xarajat miqdori nisbatan kam — taxminan 20–25 million so‘mni tashkil etadi. Ushbu xarajatlar davolash uchun sarflanadigan mablag‘larga qaraganda bir necha baravar kam bo‘lib, iqtisodiy samaradorlik nuqtayi nazaridan ham, ishlab chiqarish barqarorligini ta’minlash nuqtayi nazaridan ham ancha afzal hisoblanadi.Bu tadbirlarning umumiy xarajati yiliga atigi 20–25 mln so‘mni tashkil etadi.

4. Iqtisodiy samaradorlik hisob-kitobi

Agar xo‘jalikda profilaktika tadbirlari o‘tkazilmasa, 200 bosh sigir boqiladigan fermada yiliga o‘rtacha 250–300 million so‘m miqdorida iqtisodiy yo‘qotish yuzaga keladi. Ushbu zarar asosan sut mahsuldorligining pasayishi, davolash xarajatlarining ortishi va majburiy so‘yishlar sonining ko‘payishi bilan bog‘liqdir.

Biroq muntazam ravishda profilaktika choralarini amalga oshirish orqali bu yo‘qotishlarning oldi olinadi. Profilaktik tadbirlarning yillik qiymati atigi 20–25 million so‘mni tashkil etadi. Demak, profilaktika xarajatlari davolash va yo‘qotish summasiga nisbatan bir necha baravar kam bo‘lib, xo‘jalikka sezilarli iqtisodiy ustunlik beradi.

Natijada xo‘jalik o‘rtacha 5–6 baravar yuqori iqtisodiy samaraga erishadi va ishlab chiqarish jarayonining barqarorligi ta’minlanadi.

Xulosa

200 bosh sigir boqiladigan xo‘jalik sharoitida tuyoq kasalliklari va nekrobakteriozning oldini olish choralarini amalga oshirish davolash tadbirlariga nisbatan iqtisodiy jihatdan samaraliroq hisoblanadi. Chunki davolash jarayoni nafaqat veterinariya xizmatlari va dori-darmon xarajatlarining oshishiga, balki sut mahsuldorligining pasayishi, majburiy so‘yishlar sonining ko‘payishi va ishlab chiqarish jarayonining izdan chiqishiga olib keladi.

Profilaktika tadbirlarini tizimli ravishda amalga oshirish esa, aksincha, hayvonlarning sog‘lig‘ini mustahkamlaydi, sut ishlab chiqarish hajmini barqaror saqlashga yordam beradi, majburiy so‘yishlar miqdorini sezilarli darajada kamaytiradi hamda dori-darmon va qo‘shimcha xizmatlarga sarflanadigan mablag‘larni qisqartiradi. Bu jarayon xo‘jalikning umumiy samaradorligi va iqtisodiy barqarorligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Shunday qilib, tuyoq kasalliklari va nekrobakteriozga qarshi profilaktika choralarini joriy etish chorvachilik xo‘jaliklarida uzoq muddatli barqaror rivojlanish, ishlab chiqarish samaradorligini oshirish va iqtisodiy yo‘qotishlarni minimallashtirishning eng maqbul yo‘li hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Самоловов.А.А. Некробактериоз животных //-Новосибирск 1993. –С.56-58.
2. Инфекционные болезни животных //Справочник. -1987. – с183-185.
3. Xudoyorova F.A. Yuqori mahsuldor qoramollar nekrobakteriozi etiologik omillari, davolash va oldini olish. Veterinariya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi. – Samarqand, 2021. – B. 164–167.

TARIX FANIDA SHARQ MUTAFAKKIRLARINING PEDAGOGIK QARASHLARINI O‘RGANISH IMKONIYATLARI

Yuldasheva Mastura Islamovna

Toshkent iqtisodiyot va pedagogika universiteti “Ijtimoiy fanlar” fakulteti o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola Tarix fanida Sharq mutafakkirlarining pedagogik qarashlarini tahlil qilishga bag‘ishlangan bo‘lib, unda o‘rta asr Sharq uyg‘onish davri allomalari hamda keyingi davr ma’rifatparvarlarining ta’lim-tarbiya haqidagi g‘oyalari chuqur o‘rganiladi. Tadqiqotda Abu Nasr Forobiy, Alisher Navoiy, Davoniy kabi mutafakkirlarning ilm-fan, ma’rifat va inson kamoloti haqidagi konseptual qarashlari tarixiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Maqolada tarixiy-qiyosiy va manbashunoslik yondashuvlari qo‘llanib, pedagogik merosning shakllanishiga ijtimoiy-madaniy omillar ta’siri ochib beriladi. Shuningdek, mutafakkirlarning ta’lim tizimiga doir fikrlari zamonaviy pedagogika nazariyalari bilan bog‘lab ko‘rib chiqilib, ularning bugungi ta’lim jarayonida amaliy ahamiyati asoslab beriladi.

KALIT SO‘ZLAR

Meros, pedagogik qarash, nazariya, falsafiy kontsept, primar matn, Diskurs tahlili, Komparativ, manbashunoslik, yondashuv, tarbiya.

АННОТАЦИЯ

Данная статья посвящена анализу педагогических воззрений восточных мыслителей в науке истории, где подробно изучаются идеи средневековых мыслителей эпохи Восточного Ренессанса, а также последующих просветителей о воспитании и обучении. В исследовании на основе исторических источников рассматриваются концептуальные взгляды таких мыслителей, как Абу Наср Фараби, Алишер Навои, Давани, относительно науки, просвещения и совершенствования личности.В статье применены историко-сравнительный и источниковедческий

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

наследие, педагогические взгляды, теория, философская концепция,первичный текст, дискурс-анализ, компаратив, источниковедение, подход, воспитание.

подходы, раскрывающие влияние социально-культурных факторов на формирование педагогического наследия. Кроме того, педагогические идеи мыслителей сопоставляются с современными теориями педагогики, обосновывается их практическая значимость в современном образовательном процессе.

ABSTRACT

This article is devoted to the analysis of the pedagogical views of Eastern thinkers within the field of history, providing an in-depth study of the ideas of medieval scholars of the Eastern Renaissance era, as well as later enlighteners, concerning education and upbringing. Based on historical sources, the research examines the conceptual perspectives of such thinkers as Abu Nasr al-Farabi, Alisher Navoi, and Davani regarding science, enlightenment, and the perfection of the individual.

The article employs historical-comparative and source-critical approaches to reveal the influence of socio-cultural factors on the formation of pedagogical heritage. In addition, the pedagogical ideas of these thinkers are compared with modern pedagogical theories, and their practical significance for contemporary educational practice is substantiated.

KEY WORDS

heritage, pedagogical views, theory, philosophical concept, primary text, discourse analysis, comparative studies, source studies, approach, upbringing.

KIRISH

Tarix fani nafaqat insoniyat svilizatsiyasining o‘tmishdagi ijtimoiy, siyosiy va madaniy jarayonlarini o‘rganadi, balki bugungi ta’lim-tarbiya tizimi uchun ham boy ma’naviy-ma’rifiy meros manbai bo‘lib xizmat qiladi. Xususan, Sharq mutafakkirlarining pedagogik qarashlari zamonaviy ta’lim nazariyasi va amaliyotini boyitishda beqiyos ahamiyatga ega. Abu Nasr Farobiy, Imom al-Buxoriy, Jaloliddin Rumiy, Alisher Navoiy, Jaloliddin Davoniy kabi allomalar inson tarbiyasi, shaxs kamoloti, ilm-ma’rifatning ijtimoiy rivojlanishdagi o‘rni haqida ilgari surgan g‘oyalari bilan jahon pedagogik tafakkuri xazinasini boyitgan. Ularning qarashlarida shaxsni tarbiyalash, aqliy va axloqiy yetuklikni uyg‘un rivojlantirish, ta’limni amaliy faoliyat bilan uzviy bog‘lash kabi tamoyillar asosiy o‘rinni egallaydi.

Bugungi kunda milliy ta’lim tizimini takomillashtirish jarayonida Sharq mutafakkirlarining g‘oyaviy merosini chuqur o‘rganish, uni yosh avlodning dunyoqarashi va ma’naviy-axloqiy tarbiyasiga tatbiq etish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Bu jarayon nafaqat tarixiy manbalarni tahlil qilishni, balki o‘sha davrning ijtimoiy-siyosiy sharoitini, ma’naviy-ma’rifiy hayotini, ta’lim tizimining shakllanish omillarini ilmiy asosda o‘rganishni talab etadi.

Shu nuqtai nazardan, ushbu maqolada tarix fanining metodologik imkoniyatlari asosida Sharq mutafakkirlarining pedagogik qarashlarini tahlil qilish, ularning ta’lim-tarbiyaga oid g‘oyalarini hozirgi zamon pedagogik yondashuvlari bilan qiyoslash va amaliy ahamiyatini yoritish maqsad qilib olinadi. Mazkur yondashuv milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg‘unlashtirish, shuningdek, ta’lim jarayonini ma’naviy-ma’rifiy jihatdan boyitishda muhim ilmiy-amaliy xulosalar chiqarishga xizmat qiladi.

Asosiy qism: Sharq mutafakkirlarining pedagogik qarashlari — nafaqat diniy yoki falsafiy kontseptlar majmui, balki o‘sha davr ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy sharoitida shakllangan ta’lim-tarbiya amaliyotining nazariy asosidir. Ularni tushunish va zamonaviy pedagogik yondoshuvlar kontekstida qayta talqin qilish uchun primar manbalarni — mualliflarning asl risolalari, dostonlari va ilmiy asarlarini filologik-kritik metodlar bilan tahlil qilish zarur.

Al-Farobiy pedagogik nuqtai nazardan “komil inson” (al-insān al-kāmil) obrazini markazga qo‘yadi. Uning siyosiy-falsafiy asarlari-xususan “Madina al-Fadila” va mantiqiy risolalarida-ta’limni nafaqat bilim berish, balki axloqiy va ma’naviy tarbiya jarayoni sifatida ko‘rish g‘oyasi takrorlanadi. Al-Farobi ta’lim vazifasini jamiyatning umumiy hayotiga moslab ko‘radi: shaxsning aql-ruhiy taraqqiyoti uning salohiyatini amalga oshirishga xizmat qilishi kerak. Matndagi didaktik tavsiyalar-ma’ruza va munozara, bosqichma-bosqich mantiqiy ta’lim, nutq va tilga e’tibor-zamonaviy didaktik tamoyillar bilan ko‘plab umumiyliklarga ega. Tarixiy kontekstda Al-Farobiy fikrlari Abbosiy olimiy muhit va madaniy-siyosiy talablar bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, u yerda ta’limning ham davlat manfaatlari, ham shaxsiy kamolotga xizmat qilish vazifasi mavjud edi. [1,2]

Alisher Navoiy ijodiy merosi (masalan, ***Mahbub ul-Qulub***, ***Lison ut-Tayr*** va boshqa nasriy-she’riy asarlar) o‘quv-tarbiyaviy funksiyani mukammal ifodalaydi. Navoiy adabiy asarlar orqali axloqiy tarbiya, o‘zini tarbiyalash va ma’naviy kamolot masalalarini jamoatchilikka yetkazishga intilgan. U o‘qituvchilarning axloqiy namunasi, ota-onalar va jamiyatning tarbiyaviy roli haqida aniq fikrlar bildiradi. Tarixiy-manbaviy tahlil Navoiy qarashlarining o‘z davri ijtimoiy ahvoliga javob ekanligini va adabiyot orqali tarbiya usullarining ahamiyatini ko‘rsatadi. [4]

Davoniy asarlarida (falsafiy va diniy risolalar) shaxsning ma’naviy kamoloti va ilmiy bilim o‘rtasidagi uyg‘unlik ta’kidlanadi. Tarixiy manbalardan ko‘rinishicha, uning pedagogik qarashlari kamroq sistematik bo‘lsa-da, axloqiy-ma’rifiy ta’limni ilm-haqida bilish bilan bog‘lashga intiladi. Davoniy ta’limni jamiyatning ma’naviy sog‘lomligini ta’minlovchi vosita deb hisoblaydi.

Sharq mutafakkirlarining pedagogik qarashlarini o‘rganishda turli xil usullardan foydalanish mumkin.

Primar matn tahlili (filologik-kritik nazar) - mutafakkirlarning asl asarlari (arabcha, forscha, turkiy tillarda) o‘qilishi, variatsiyalar va tarjimalar solishtirilishi; asarlarning turli nusxalaridagi farqlar aniqlanishi.

Tarixiy-kontekstual metod - ta’lim nazariyasi va amaliyoti qaysi ijtimoiy-madaniy, siyosiy va iqtisodiy sharoitlarda shakllanganini o‘rganish; mutafakkirning epistemologik, axloqiy, diniy, ma’naviy holati kontekstida pedagogik qarashlarining izohini topish.

Diskurs tahlili - mutafakkirlarning asarlarida ta’lim, tarbiya, axloq kabi tushunchalarning ishlatilishi, stilistik (til uslubi), ma’no-lamalarini (semantik) tahlil qilish.

Komparativ metod- Sharq mutafakkirlarining pedagogik qarashlarini zamonaviy pedagogika nazariyalari (masalan, konstruktivizm, humanistik pedagogika, axloqiy tarbiya nazariyalari) bilan qiyoslab ko‘rib chiqish.

Xulosa: Tarix fanida Sharq mutafakkirlarining pedagogik qarashlarini o‘rganish natijalari shuni ko‘rsatadiki, o‘rta asr Sharq uyg‘onish davri allomalari va keyingi davr ma’rifatparvarlarining ta’lim-tarbiya haqidagi merosi nafaqat tarixiy, balki zamonaviy pedagogika uchun ham bebaho manba hisoblanadi. Abu Nasr Forobiy, Alisher Navoiy, Jaloliddin Davoniy kabi mutafakkirlarning inson kamoloti, ma’naviy-axloqiy tarbiya va ilm-fan rivoji borasidagi konseptual qarashlari hozirgi ta’lim paradigmasini boyitishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi.

Maqolada qo‘llanilgan tarixiy-qiyosiy va manbashunoslik yondashuvlari pedagogik merosning shakllanish jarayonini chuqur tahlil qilish, ularning ijtimoiy-madaniy omillar bilan o‘zaro bog‘liqligini aniqlash imkonini berdi. Bu esa Sharq pedagogik tafakkurini nafaqat tarixiy davr kontekstida, balki bugungi kunda dolzarb bo‘lgan ta’lim islohotlari bilan uyg‘unlikda talqin qilish zarurligini ko‘rsatdi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari shuni tasdiqlaydiki, Sharq mutafakkirlarining ilmiy-falsafiy g‘oyalari hozirgi zamon tarbiyaviy jarayonlarini yanada takomillashtirish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg‘unlashtirish hamda yosh avlodni barkamol inson qilib tarbiyalashda keng imkoniyatlar yaratadi. Demak, tarix fanida bu merosni tizimli o‘rganish kelajak avlod uchun boy ilmiy-amaliy asos bo‘lib xizmat qilishi shubhasizdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abu Nasr Farobiy. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 2017.
2. **Al-Farabi.** ***On the Perfect State.*** Translated by R. Walzer. – Oxford: Oxford University Press, 1985.
3. **Alisher Navoiy.** ***Lison ut-Tayr.*** – Toshkent: Fan nashriyoti, 2016.
4. **Alisher Navoiy.** ***Mahbub ul-Qulub.*** – Toshkent: Yangi Asr Avlodi, 2011.
5. **M.Yo‘ldoshev.** ***Sharq mutafakkirlari pedagogik merosi: manbashunoslik tahlili.*** – “Pedagogika” jurnali, №4, 2021, 45–60-betlar.

BO‘LAJAK BOSHLANG‘ICH TA’LIM O‘QITUVCHILARINING EMOTSIONAL INTELLEKTINI RIVOJLANTIRISH BO‘YICHA CHET EL VA MAHALLIY OLIMLAR TAJRIBALARINING QIYOSIY TAHLILI

N.D. Aminova

Toshkent davlat pedagogika universiteti tayanch doktoranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada biz ilgari o‘tkazilgan tadqiqotlar va adabiyotlar asosida raqamli texnologiyalarning bo‘lajak o‘qituvchilar emotsional intellektini rivojlantirishdagi rolini kengroq muhokama qilamiz. Raqamli vositalardan foydalanishning afzalliklari va cheklanishlari hamda amaliy tatbiq imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi.

KALIT SO‘ZLAR

emotsional intellekt, boshlang‘ich ta’lim, bo‘lajak o‘qituvchilar, qiyosiy tahlil, xorijiy tajriba, mahalliy tajriba, pedagogik innovatsiyalar.

АННОТАЦИЯ

В данной статье представлен сравнительный анализ подходов отечественных и зарубежных исследователей к развитию эмоционального интеллекта будущих учителей начального образования. Рассматриваются роль эмоционального интеллекта в педагогической деятельности, его значение как профессиональной компетенции учителя, а также эффективные методы и технологии формирования данного качества. Сопоставлены программы, тренинги и педагогические практики, применяемые в разных странах, и разработаны рекомендации по их адаптации к условиям Узбекистана.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

эмоциональный интеллект, начальное образование, будущие учителя, сравнительный анализ, зарубежный опыт, отечественный опыт, педагогические инновации.

ABSTRACT

This article provides a comparative analysis of local and international scholars’ approaches to developing emotional intelligence in prospective primary school teachers. It examines the role of emotional intelligence in the educational process, its importance as a professional competency of teachers, and effective methods for its development. Various

KEY WORDS

emotional intelligence, primary education, prospective teachers, comparative analysis, international experience, local experience, pedagogical innovations.

programs, training models, and pedagogical practices implemented in different countries are compared, and practical recommendations for their adaptation to the educational context of Uzbekistan are proposed.

KIRISH

Globallashuv jarayoni, raqobatbardosh ta’lim tizimini yaratish, boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchisining kasbiy kompetensiyasiga qo‘yilayotgan talablarning oshishi pedagogik kadrlar tayyorlash jarayonida emotsional intellektni rivojlantirish masalasini yanada dolzarb qilib qo‘ymoqda. Bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchisining kelajakdagi pedagogik faoliyati samaradorligi nafaqat bilim va ko‘nikmalar, balki o‘z his-tuyg‘ularini boshqarish, o‘quvchilar bilan samarali muloqotga kirisha olish, sinfdagi emotsional muhitni tartibga solish kabi emotsional kompetensiyalarga ham bevosita bog‘liqdir.

Jahon tajribasi shuni ko‘rsatadiki, o‘qituvchilarda emotsional intellektning yuqori darajada shakllangan bo‘lishi ularning stressga chidamliligi, o‘quvchilarga individual yondashuvi, ijobiy psixologik muhit yaratishi va o‘qitish sifatini oshiradi. Shu bilan birga, O‘zbekiston ta’lim tizimida ham o‘qituvchilarning soft-skills, xususan, emotsional intellektini rivojlantirish bo‘yicha qator tashabbuslar amalga oshirilmoqda. Mazkur maqolada mahalliy va chet el olimlarining yondashuvlari o‘rtasidagi umumiylik va farqlar qiyosiy o‘rganilib, bo‘lajak boshlang‘ich ta’lim o‘qituvchilarining emotsional intellektini rivojlantirishga oid tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Emotsional intellekt tushunchasi zamonaviy psixologiya va pedagogika fanlarida D. Goulman, P. Salovey va J. Mayer tadqiqotlaridan boshlab mustahkam ilmiy asosga ega bo‘lib, ularning modellari emotsional idrok, o‘zini anglash, o‘z his-tuyg‘ularini boshqarish, empatiya va ijtimoiy ko‘nikmalar kabi komponentlarni qamrab oladi.

G‘arb mamlakatlarida emotsional intellektni rivojlantirish bilan bog‘liq tadqiqotlarda o‘qituvchilar tayyorlov jarayonida ko‘proq trening-modullar, kommunikativ psixologiya, o‘zini tahlil qilish (self-reflection) amaliyotlari va ijtimoiy-emotsional ta’lim (SEL) dasturlariga urg‘u beriladi. YUNESKO, OECD, CASEL kabi xalqaro ta’lim tashkilotlari o‘qituvchilar uchun SEL-model asosida metodik qo‘llanmalar ishlab chiqqan.

Mahalliy olimlar — I. Yo‘ldoshev, Sh. Yormatov, M. Usmonboyeva va boshqalarning ta’kidlashlaricha, O‘zbekiston ta’lim tizimida emotsional intellektni rivojlantirish jarayoni milliy mentalitet, ijtimoiy muhit, oila va maktab hamkorligi kabi omillar bilan chambarchas bog‘liq. O‘zbek pedagogikasida o‘qituvchining

mehr-shafqatli bo‘lishi, tarbiyaviy ta’sirning kuchliligi va “insonparvar ta’lim” g‘oyasi emotsional intellektni shakllantirishning an’anaviy asoslaridan biridir.

Tadqiqot quyidagi metodlar asosida olib borildi:

- Qiyosiy tahlil — xorijiy va mahalliy manbalardagi ilmiy qarashlar solishtirildi.
- Kontent tahlil — ilmiy maqolalar, tajriba natijalari, xalqaro hisobotlar o‘rganildi.
- Tizimli yondashuv — emotsional intellekt komponentlari pedagogik kompetensiya bilan bog‘liq holda umumlashtirildi.
- Pedagogik kuzatuv va ekspert bahosi — o‘qituvchi tayyorlash jarayonida qo‘llanilayotgan metodlar samaradorligi ekspertlar tomonidan baholandi.

Xorijiy yondashuvlarning o‘ziga xosligi:

✓ AQSh va Yevropada emotsional intellekt o‘qituvchi kompetensiyasining markaziy elementi sifatida qaraladi. Treninglar, laboratoriya mashg‘ulotlari, simulyatsiyalar orqali amaliy yondashuv ustuvor hisoblanadi.

✓ Finlyandiya, Yaponiya kabi mamlakatlarda o‘qituvchi tayyorlash dasturida psixologik barqarorlik, empatiya, stressni boshqarish va sinf muhitini nazorat qilish alohida kurs sifatida o‘tiladi.

✓ CASEL modeli bo‘yicha o‘qituvchilarda 5 asosiy ko‘nikma: self-awareness, self-management, relationship skills, social awareness va responsible decision-making rivojlantiriladi.

Mahalliy yondashuvlarning o‘ziga xosligi:

- ꕥ O‘zbekiston oliy ta’limida pedagogik psixologiya kurslari mavjud bo‘lsa-da, emotsional intellekt alohida modul sifatida yetarli darajada yoritilmagan.
- ꕥ Mahalliy an’anaviy tajribada mehr-oqibat, sabr-toqat, o‘quvchilarga shaxsiy yondashuv kabi qadriyatlar ustun bo‘lib, ular EI rivojida muhim omil bo‘la oladi.
- ꕥ So‘nggi yillarda soft-skills kurslari, treninglar, mentorlik tizimi, psixologik xizmatlar kengayib bormoqda, bu esa EI shakllanishi uchun ijobiy imkoniyatlar yaratadi.

Qiyosiy tahlil natijalari:

- ✓ Xorijiy tajribada texnologiyalashtirilgan, tizimli treninglar ko‘p bo‘lsa, mahalliy yondashuvda insoniy fazilatlar, muloqot madaniyati, tarbiyaviy metodlar kuchli.
- ✓ O‘zbekiston sharoitida xorijiy metodlarni bevosita ko‘chirib olish emas, balki madaniy moslashtirilgan holda integratsiya qilish eng maqsadga muvofiq.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

- Emotsional intellekt bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy kompetensiyasining ajralmas qismi bo‘lib, u boshlang‘ich ta’lim sifatini bevosita belgilaydi.
- Xorijiy tajriba Emotsional intellektni rivojlantirishda tizimli, ilmiy asoslangan, amaliyotga yo‘naltirilgan yondashuvlar samarali ekanini ko‘rsatadi.
- Mahalliy yondashuvda esa pedagogning axloqiy-ma’naviy fazilatlari emotsional intellektning asosiy omili sifatida namoyon bo‘ladi.

Takliflar:

- ✓ Pedagogik oliy ta’lim muassasalarida "Emotsional intellekt" fani yoki modullarini joriy etish.
- ✓ Bo‘lajak o‘qituvchilar uchun muntazam psixologik treninglar, konfliktologiya mashg‘ulotlari, empatiya va kommunikativ kompetensiyalar bo‘yicha master-klasslar tashkil etish.
- ✓ Xalqaro SEL-modellarini o‘zbek ta’lim jarayoniga moslashtirilgan milliy variantlarini yaratish.
- ✓ Emotsional intellektni baholash uchun diagnostik vositalar va monitoring tizimini ishlab chiqish.
- ✓ O‘qituvchilar tayyorlashda mentorlik, refleksiv darslar va amaliy mashg‘ulotlar ulushini oshirish.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Goleman D. Emotional Intelligence. New York: Bantam Books, 1995.
2. Salovey P., Mayer J. “Emotional Intelligence”. Imagination, Cognition and Personality, 1990.
3. CASEL. Social and Emotional Learning Framework. Chicago, 2020.
4. Yo‘ldoshev I., Usmonboyeva M. Pedagogik mahorat va kompetensiyalar. – Toshkent, 2021.
5. Yormatov Sh. Pedagogik psixologiya asoslari. – Toshkent, 2019.
6. OECD. Teachers' Social-Emotional Competencies Report. Paris, 2021.
7. UNESCO. Teacher Development Framework. 2020.

КУЛТАРҚАН (АРХАНАН) БИТИГИДАГИ ЭТНОГРАФИК ТАСВИР ХУСУСИДА

Дустмуродов Маъруфжон Мансур ўғли

ANNOTATSIYA

Қадимги Турк, Уйғур ва Қирғиз хоқонликлари даврида яратилган битигтошлар туркийлар тарихининг илк ёзма адабий ёдгорликлари сифатида муҳим аҳамият касб этади. Бу адабий манбалар матнига эътибор қаратилганда сиёсий ва ҳарбий жараёнлар, ғалабалар, тарихий шахсларнинг мардоноворлигига асосий урғу берилгандек кўринади. Лекин шундай ёдномалар ҳам борки, уларда қадимги туркийларда кечган этномаданий жараёнлар ҳақида қисқа бўлса-да тасвирлар кўзга ташланади. Шундай битиглардан бири ҳозирги Мўғулистон ҳудудан топилган Арханан битигидир. Унда илк ўрта асрларга хос анъана, маросим тасвирлари мавжуд. Қуйида ушбу қисқа матндаги лексик бирликлар хусусида баҳс юритамиз.

KALIT SO‘ZLAR

Турк-руник ёзуви, Уйғур хоқонлиги, эпитафия, этнография, қадимги туркий тил.

АННОТАЦИЯ

Надписи, созданные в период древнетюркского, уйгурского и кыргызского каганатов, имеют большое значение как первые письменные литературные памятники истории тюрков. При внимательном изучении текста этих литературных источников, как представляется, основной акцент делается на политических и военных процессах, победах и доблести исторических личностей. Однако встречаются и надписи, содержащие краткие описания этнокультурных процессов, происходивших у древних тюрков. Одной из таких надписей является Архананская надпись, найденная на территории современной Монголии. Она содержит описания

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

Тюркско-руническое письмо, Уйгурский каганат, эпитафия, этнография, древнетюркский язык.

традиций и ритуалов, характерных для раннего Средневековья. Ниже мы рассмотрим лексические единицы этого краткого текста.

ABSTRACT

The inscriptions created during the period of the ancient Turkic, Uyghur and Kyrgyz khaganates are of great importance as the first written literary monuments of the history of the Turks. When paying attention to the text of these literary sources, it seems that the main emphasis is placed on political and military processes, victories, and the valor of historical figures. However, there are also inscriptions that contain brief descriptions of the ethnocultural processes that took place among the ancient Turks. One of such inscriptions is the Arkhanan inscription, found in the territory of present-day Mongolia. It contains descriptions of traditions and rituals characteristic of the early Middle Ages. Below we will discuss the lexical units in this short text.

KEY WORDS

Turkic-runic writing, Uyghur khaganate, epitaph, ethnography, ancient Turkic language.

KIRISH

Қадимги руник ёзув тизими туркий халқлар орасида ёзма маданиятнинг юзага келиши ва ривожланишига замин яратди. Бу битиглар нафақат ёзув тарихи учун, балки бутун туркий цивилизациянинг илк тараққиёт босқичини ўрганишда ҳам муҳим аҳамият касб этади. Ушбу ёзув тизими асосида яратилган битигтошларнинг номинациясига хос энг муҳим жиҳат уларнинг номи ёднома бағишланган тарихий шахс ёки битиг матнидаги воқеалар марказида турувчи қаҳрамон ёҳуд битиглар топилган ҳудуддан келиб чиқиб қўйилганидадир. Арханан ёки Қултарқан битиги ҳам шундай нуқтаи назардан келиб чиқиб номланган. Хусусан, Мўғулистоннинг Булган вилоятининг Хишиг-Ондор минтақасидан 40 км жанубда Арханан тоғи яқинида топилганлиги сабабли у Арханан, Ар ханин ёки Қултархон ёзуви деб ҳам аталади. “Арханан” сўзи мўғулча *ар* – “шимол”, *хан* – “девор (ҳимоя)тоғлар” сўзларидан шаклланган бўлиб, “шимолдан ҳимояланган” деган маънони англатади[24]. Арханан битиги қоя устига вертикал равишда ўйилган ва уч қатор руник ёзувдан иборат. Унинг аниқ санаси номаълум, аммо матндаги аксар

[24] Архананская надпись // Тюркологический сборник. с: Ц. Баттулга – Том. 2011–2012. – М., 2013 – С. 204.

шаклларнинг уйғурча белгиларга ўхшашлиги ҳисобга олинганда, унинг Уйғур хоқонлиги даврига тегишли эканлигини тахмин қилиш мумкин. С.Кляшторнй-Э.Трйжарски уни VIII асрнинг иккинчи ярми ёки IX аср бошларига боғлайди[25]. И.Кормушин-Т.Баттулга эса тахминан IX асрнинг ўрталарига тегишли бўлиши мумкинлигини таъкидлайди[26].

Адабиётлар таҳлили. Битигнинг дастлабки фотосуратлари О.Намнандорж ва Х.Лувсанбалдан томонидан олинган. Битиг биринчи марта Э.Трйжарски томонидан 1965 йилда нашр этилган. Тадқиқот С.Кляшторний томонидан чоп этилган мақолада тўлиқлаштирилган. 1977 йилда Арханан ёзуви мўғул томонида С.Каржаубай, А.Очир ҳамда совет томонида С.Кляшторнийдан иборат мўғул-совет тадқиқот гуруҳи томонидан ҳам текширилган ҳамда натижалар мўғул ва совет томонидан алоҳида нашр этилган. Битигнинг ўқилиши бўйича олимларнинг қарашлари сезиларли даражада фарқ қилади. Э.Трйжарскининг тадқиқоти 1962 йилда Мўғулистон Миллий марказий музейининг фотографи Гомбояв томонидан олинган ретушланган фотосуратларга асосланган[27]. У бошқа ишларида ҳам бу ёдномага алоҳида тўхталган[28]. С.Кляшторний-Э.Трйжарски ўз ишларида фойдаланган фотосуратлар етарли эмаслигини ва улар асосан С.Кляшторнийнинг қўлёзма нусхаларига таянганликларини таъкидлаган[29]. Б.Ўзундернинг тадқиқоти аввалги тадқиқотчиларнинг матнларига асосланган. Сўнгги йилларда битигни жойида текширган мўғул тадқиқотчиси Т.Баттулга ва С.Кормушин-Т.Баттулга[30] ишлари аниқроқ фотосуратларни яратди. Ушбу иш мавжуд тадқиқотларнинг тасвирлари ва руник матнларини таққослаш орқали яратилган. Битигга оид илмий изланишлар О.Намнандорж[31],

[25] Кляшторный С.Г., Триярский Э. Улучшенное издание арханского письма // Rocznik Orientalistyczny. T. XLVII. – Варшава. 1990 – С. 66.
[26] Кормушин И., Баттулга Т. Тюркологический Сборнок (2011-2012), Российская академия наук Институт восточних рукописе. – М., 2013. – С. 218.
[27] Tryjaski E. L'inscription turque runiforme d' Arkhanen en Mongolie. *Ural-Altaische Jahrbücher.*36/3-4: 1965 – С. 423-428.
[28] Tryjarski E. L'Inscription turque runiforme d"Arkhanen, en Mongolie // Ural-Altaische Jahrbucher. Wiesbaden, 1965 36, fasc. 3-4. 1964 – P. 423-428.; Харжаубай С.Надпись на скале Арханана // Хэл зохиол судлал . XIV.боть, 1-25-р дэвтэр.Улаанбаатар,1984 – Х. 90-93.; Kljastorny S., Tryjarski E. An Improved Edition of the Arkhanen Inscription // Roznik orientalistyczny, XLVII, z.1. 1990 – P. 66-68.
[29] Кляшторный С.Г., Триярский Э. Улучшенное ... – С. 65.
[30] Кормушин И., Баттулга Т. Тюркологический ... – С. 218.
[31] Намнандорж О.Арван өдрийн шинжилгээний аялал // ШУА, N5.х. 1956 – Х. 38-41.

Э.Ринтчен[32], С.Каржаубай[33], Ў.Барутчу[34], Т.Баттулга[35], Э.Айдин[36], Ч.Алйилмаз-У.Мерт[37], З.Ўлку[38]лар томонидан олиб борилган.

Тадқиқот методологияси. Мавзуни ёритишда тавсифий, қиёсий-тарихий, статистик таҳлил методларидан фойдаланилган. Ушбу методлар уйғун қўлланиши уйғур ёзма меросини нафақат филологик ёки тарихий факт сифатида, балки туркий цивилизациянинг муҳим босқичи сифатида бутунликда талқин қилиш, унинг тил, адабиёт, дин, маданият ва тафаккур тараққиётидаги ўрнини ҳар томонлама ёритиш имконини беради.

Таҳлил ва натижалар. Атиги уч сатр сифатида олинадиган Арханан битигидаги лексик бирликлар қўлланиш, маъно ва вазифасига кўра тадқиқотчилар эътиборини ўзига тортади. Биринчи сатр нисбатан сўзларга салмоқдор бўлиб, унда Муқаддас маликанинг жияни Ботир Эркин шаҳар зобити бўлганлиги ва Кул Тарқан куёв олиб келганлиги кўрсатилган. Сатр “Иккиси тошдек мустаҳкам бўлсин!” деган фаровонлик ибораси билан якунланади. Иккинчи сатрда: “Мен битиг битдим. Қутлуғ қоядек баракали бўлинг”, дейилган. Учинчи қаторда, ёзув муаллифи хизматкор бўлганинини айтгандан сўнг, у яна бир бор дуо тилаб, ёзувни тошга ўзи ўйиб ёзганини айтади.

Арханан битиги (парча). Т.Баттулга расми.

[32] Rintchen E. B. *Les designs pictographiques et les inscriptions sur les rochers et sur les stelles en Mongolie recueillis (Corpus Scriptorum Mongolorum)*. – Ulaanbaatar. 1968.

[33] Karjaubay, Sartkojaulı. “Nadpis’ Arhanana”. *Hel Zohiol Sudlal* 4, 1979 – P. 102-106.; Ўша муаллифлар: “Nadpis’ na skale Arhanana”. *Hel Zohiol Sudlal* 14/1-25, 1980 – P. 90-93.; Ўша муаллифлар: *Orhon Muraları*. Almatı. 2012.

[34] Barutçu Özönder F. Sema. “Eski Türk Çağı Kaya Yazıtları: I. Örük Yazıtı, II. Hangiday Yazıtı, III. Arhanan Yazıtı”. *Kök Araştırmalar* 2/1, 2000 – S. 121-134.

[35] Battulga T. *Mongolın runi biçgiyn baga dursgaluud.* Ulaanbaatar: Corpus Scriptorum. 2005.; Ўша муаллиф: *The Small Monuments of Mongolian Runic Inscription.* Archaeological Relicks Of Mongolia Catalogue Series. Ulaanbaatar. 2020 – S. 142-143.

[36] Aydın Erhan. *Uygur Yazıtları.* İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay. 2018.

[37] Alyılmaz Cengiz-Osman Mert. “Moğolistan’daki (Kök)Türk Harfli Yazıtlar”. Bilgehan Atsız Gökdağ-Saadettin Y. Gömeç-Osman Karatay (Ed.): *Ortak Türk Tarihi*, c. 6, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2019 – S. 71-220.

[38] Zeynep Ülkü Sinanoğlu. Arhanan Yazıtı Üzerine Notlar. Dil ve Edebiyat Araştırmaları (DEA), Sonbahar, 2021 – S. 391-407.

Қуйида қадимги уйғур туркчасида битилган матннинг транскрипцияси ва табдилини келтирамиз:

1. *“t(ä)ŋr(i)k(ä)n : qunč(u)y : yäg(ä)n : botur? : ärk(i)n : b(a)l(ï)q*[39] *: (ä)ri bolï : turdï : y(a)ŋï kül t(a)rq(a)n : küd(ä)gü k(ä)l(i)rti : bu ... äkin q(a)ya : t(ä)g b(ä)k bolzun* – Муқаддас маликанинг жияни Ботир Эркин шаҳарда аскар бўлиб турди. Янги Кул Тарқан куёвни олиб келди. Бу иккаласи тош каби мустаҳкам бўлсин.

2. “*...bit(i)g bit(i)d(i)m : q(a)ya : t(ä)ŋr(i)k(ä)n : qutl(u) γ bol(u)ŋ* – ... мен битиг битдим. Қутлуғ қоядек баракали бўлинг”.

3. “*qul ačuq a : qutl(u)γ : bol(u)ŋ : q(a)ya : ru urt(u)m* – Қулчуқ (Худонинг хизматкори Чоқа/Ачуқа)[40] – хизматкор. Қутлуғ бўлинг. Мен тошга ўйиб ёздирдим”.

Биз бу ердаги эътибор қаратишимиз керак бўлган ўрин биринчи сатрнинг “*q(a)ya : t(ä)g b(ä)k bolzun* – тош каби мустаҳкам бўлсин” жумласидир. Мазкур иборанинг таҳлилига кенг ўрин беришдан аввал шу ўринда битигдаги этник тасвирда тилга олинган келин, куёв ва бошқа шахсиятларга тўхталиб ўтсак. Битигдаги этнографик тасвирдаги асосий образлар *t(ä)ŋr(i)q(ä)n : qunç(u)y : yäg(ä)n : botur? : ärk(i)n* – муқаддас маликанинг жияни Ботир Эркин”, сатрда куёв – *küd(ä)gü* номи билан ҳам тилга олинган. Қизнинг отаси, куёв (Ботир Эркин)нинг қайнотаси – *y(a)ŋï kül t(a)rq(a)n* – Янги Кул Тарқан. Тилак муаллифи, битиг битувчи *qul ačuq* – қулчуқ (хизматкор). Ва мантиқий келин – Янги Кул Тарқаннинг қизи, Ботир Эркиннинг қаллиғи. Ушбу номлар таҳлилига ўрин берсак.

botur ёки *butur* сўзи қаторда келган унвоннинг тарикибий қисми бўлиб, битиг қаҳрамонининг асл исми сифатида кўрилган[41]. Куёв бўлмиш Эркиннинг *botur* сифати билан эпитетлаштирилиши унинг насл-насаби анча юқори оиладан эканлигини кўрсатади. Яъни у *t(ä)ŋr(i)q(ä)n : qunç(u)y : yäg(ä)n* – муқаддас (Тангридан бўлмиш унвонли) маликанинг жияни. Унинг насабидаги *t(ä)ŋr(i)q(ä)n* унвон-сифатига эътибор қаратадиган бўлсак, манбаларда “илоҳий, худо билан боғлиқ” маъносида изоҳланган *täŋrikän* ҳақида турли қарашлар мавжуд. Уйғур битигларидан Карабалгасун I (1-сатр)да ҳам тилга олинадиган *täŋrikän*га Г.Клаусон “тақводор” маъносини беради[42]. Бу давлат ҳукмдори, яъни хоқоннинг умумий эпитети бўлиб, тавсифловчи ном

[39] Э.Айдинда *avlaq. Бу учун қаранг:* И.Кормушинда balïq. *Бу учун қаранг:* Кормушин И. Архананская надпись ... – С. 215. Биз И.Кормушин вариантини олдик.
[40] Кормушин И. Архананская надпись ... – С. 214.
[41] Кормушин И. Архананская надпись ... – С. 215.
[42] Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Oxford University. 1972. – P. 525.

сифатида[43] аввало қадимги уйғур (лекин туркий эмас) манбалари билан боғлиқ сўз бўлиб, Ўрхун туркий давр ёдгорликларига тегишли бўлган Онгин ёзувида бир неча марта тилга олинади[44]. Ушбу сўз ДЛТда “худога ибодат қилувчи, билағон (номусулмонлар тилида)” дея изоҳланган (ДЛТ III, 398). Ушбу бирикма *täŋri* + *kän* шаклидан ҳосил бўлган деб тахмин қилади[45]. С.Кляшторный, Э.Триярский *täŋrikän* уйғур даври матнларига ишора қилишини ва унинг *täŋritäg* шакли кўктурк матнларида ҳам учрашини ҳамда уни “унинг муқаддас олийжаноблиги” деб талқин қилади [46].

Шунингдек, куёвнинг қариндошлик даражасидаги *qunčuy* сўзига ҳам эътибор қаратиш зарур. *qunčuy* хитойча *gong zhu* (гонг зҳу) сўзидан келиб чиққан бўлиб, “императорнинг қизи, малика” деган маънони англатиши қайд этилади (ДТС: 466)[47]. Манбаларга кўра, *qunčuy* сўзи дастлаб Хитой империяси томонидан хонларга келин сифатида юборилган қизларни назарда тутиш учун ишлатилган, аммо кейинчалик давлат бошқарувидан мустақил хотинни назарда тутиш учун қўлланилган[48]. Шунингдек, у турк жамиятида “олийжаноб инсоннинг турмуш ўртоғи”[49] сифатида билинган. ДЛТда у “саййида хотин: хонимдан бир даража пастроқ аёл” сифатида изоҳланади (ДЛТ 3, 258). Ўрхун битигтошларида “малика”, Енисей манбаларида эса “хотин” деган маъноларда кўзга ташланган бу сўз Арханан битигида ҳар икки маънода – “хотин” ва “малика” деб қабул қилинган. Кўктурк даври ёзувлари, хусусан, Култегин ва Билга Хоқон битигтошларида 𐰴𐰺𐰑 имлоси учрайди, Тайҳар Чулуу ва Енисей матнларида эса 𐰴𐰺𐰍, “‘𐰑’ - қ” ўрнига “‘𐰍’- к” ҳарфи ишлатилган. Арханан ёзувидаги *qunčuy* имлоси Тайҳар Чулуу ва Енисей ёзувлари тилига мос келади. Умумий маънода куёвнинг бундай насабига эътибор қаратилиши, ҳар ҳолда унинг олий даражали хоним, балки маликанинг қариндошлигига ишора қилади. Қолаверса, шунчаки бир авомнинг тўйи битигчи томонидан тошга бу даражадаги алоҳида эътибор билан тошга битилмасди.

Сатрда куёвинг унвони сифатида кўрилган *ärkin* сўзи манбаларда “қабила бошлиғи оиласидан келиб чиққан, хоқондан қуйи аммо бегдан юқори

[43] Clauson Sir G. The Ongin Inscription. *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland.* No. ¾. 1957 – P. 185.
[44] Clauson G. An Etymological Dictionary ... – P. 525.; Эрдал М. Древнетюркское словообразование. Функциональный подход к лексике. том. I-II. Висбаден, 1991 – С. 76-77.
[45] Tekin T. Orhon Türkçesi Grameri. Türk Dil Kurumu Yayınları. – Ankara. 2016 S. – 81.
[46] Кляшторный С.Г., Триярский Э. Улучшенное ... – С. 67.
[47] Ölmez M. Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Öğeler (3), *Türk Dilleri Araştırmaları.* 1999 – S. 59.; Li Y.-S. Türk Dillerinde Akrabalık Adları. Türk Dil Kurumu Yayınları. – Ankara. 2017. – S.356.
[48] Clauson G. *An Etymological Dictionary* ... – P. 635.
[49] Кормушин И.В. Тюркские енисейские эпитафии. Грамматика. Текстологические исследования. – М., 2008 – С.

унвон” деб талқин қилинади[50]. Арханан ёзувида ‘𐰃𐰇𐰴𐰍’ билан ёзилган бу лексема куёвнинг ҳарбий ишга алоқадор лавозимда эканлигини кўрсатади. Қолаверса, “*b(a)l(ï)q*[51] *: (ä)ri bolï : turdï* – шаҳарда аскар бўлиб турди” жумласи унинг шаҳарда ҳарбий соҳада хизмат қилгани ва яшаганлигини далиллайди. Айтиб ўтиш лозимки, ҚТТда *balïq* айнан “шаҳар” маъносини англатган. *Ўрду балиқ, Хон балиқ, Бешбалиқ* таркибидаги *балиқ* ҳам айнан шу маънодадир. *är*[52] эса ҚТТда “эр киши, аскар, баҳодир” маъноларида қўлланган. *bolï : turdï* перифразасидаги *тур-* “турмоқ” ёрдамчи феъли билан ифодаланган иш-ҳаракатнинг узлуксизлиги ва турғунлиги Ботурнинг “шаҳар жангчиси”, яъни шу хизматни бажарувчи шахс вазифасини узоқ муддатли ёки доимий адо этганлигини кўрсатади[53]. Т.Баттулга бу сўзни “жойлашмоқ; яшамоқ” деб ўгирган[54]. Э.Айдин эса *bolup turdï*ни “бўлган” деб талқин қилган[55]. *Ботур Эркин* ҳам зодагон бўлгани учун аристократ хонимга уйланган, буни унинг *ärkin* унвонига эгалиги ҳам асослайди. Бу унинг бирор бўлинма қўмондонлик лавозимини эгаллаганини кўрсатади. *ärkin* исм ёки унвон сифатида яна қуйидаги шахс номларида кўзга ташаланади: *Ärkin Säŋün Tirak* (Мир), *Säbig Köl Ärkin* (БХ), *Tun Yigän Ärkin* (Чўй), *Uluγ Ärkin* (КТ), *Uzal Oŋ Ärkin* (Тар)[56]. Айтиш лозимки, *balïq äri* иборасининг “шаҳар одами/жангчиси” маъносини англатиши ҳисобга олинса, ушбу бирикмадан қадимги турк жамиятида шаҳарнинг ҳарбий кучи сифатида хизмат қилувчи янги бир тоифа ҳам англашилади. Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, ҳозирги даврда ҳам Эркин шахс номи сифатида фаол қатламни ташкил этади: *Эркин:* эркаклар исми (ЎТИЛ V, 49).

Қизнинг отаси, куёв – Ботир Эркиннинг қайнотаси – *y(a)ŋï kül t(a)rq(a)n* – Янги Кул Тарқан. Ушбу исмдаги *yaŋï* сўзи айнан “янги” деган маънони англатади, лекин у ҚТТда бирор нарсанинг (масалан, йилнинг) бир қисмини англатиш учун ишлатилган. Қадимги уйғурчада бу ойнинг биринчи ўн кунини

[50] Clauson G. An Etymological Dictionary ... – P. 225.
[51] Э.Айдинда *avlaq. Бу учун қаранг:* И.Кормушинда *balïq. Бу учун қаранг:* Кормушин И. Архананская надпись ... – С. 215. Биз И.Кормушин вариантини олдик.
[52] Ҳ.Дадабоевга кўра *är* лексемаси илк бор Кул Тегин битигтоши, Турфон ва Енисей ёдномалари матнида қўлланган (*Бу учун қаранг: Дадабоев Ҳ. “Девону луғотит-турк”даги эркак жинсини ифодаловчи лексемалар. 2014. – Б. 6)*. Кўк турк битигларда *är* лексемасидан кўплик ясовчи *-t* аффикси билан ҳосил қилинган *ärät* истилоҳи “аскарлар, жангчилар” маъносида қўлланилган. “Девону луғотит-турк”да ҳам *är* асосида шаклланган ва ҳарбий маъно ифодалаган қуйидаги ясалмалар талайгина.
[53] Кормушин И. Архананская надпись ... – С. 216.
[54] Battulga Ts. *The Small Monuments of Mongolian Runic Inscription.* Archaeological Relicks Of Mongolia Catalogue Series. Ulaanbaatar. 2020.
[55] Aydın E. *Uygur Yazıtları.* İstanbul: Bilge Kültür Sanat. 2018.
[56] Gömeç S. Kök Türkçe yazılı belgelerde yer alan unvanlar // Türk kültürü. № 443. – Ankara, 2000. – S. 935.

англатиб, тақвим тизимида VIII асрнинг биринчи ярмидан бошлаб пайдо бўлган ва бу қўлланилиш шакли уйғурчага тегишли[57]. У битигларда ойнинг дастлабки ўн кунини кўрсатиш учун ҳар доим *-ka* қўшимчасини олади (бу бўйича Қари Чор Тегин ҳақидаги мақоламизда тўхталган эдик: муал). У қўшимчасиз шаклда фақат Арханандаги ушбу матнда учрайди. Бунда ушбу сўз қаҳрамоннинг таърифи бўлиб, бу унинг лавозимига янги киришганлигига ишора қилмоқда[58]. Бунда уни пайт равиши туркумида билиш лозим.

Қайнотанинг исмидаги *kül* сўзи илк даврларда ҳам хусусий ном сифатида, ҳам унвон сифатида ишлатилган. *Kül Tägin*нинг номи ва бошқа бир қанча ўринларда кўзга ташланадиган *kül* эпитети луғавий жиҳатдан “донгдор, шуҳратли” маъносини ифодалаб, *tägin* субстантиви билан синтагматик муносабатга киришиб, “атоқли, донгдор хоқонзода” маъносини англатган. Ўрхун-Енисей обидалари ва хитой солномаларида хоқонликнинг ҳарбий юрушларида *Kül Tägin*нинг асосий ўринларда тилга олиниши унинг жамиятда эгаллаган мавқейи туфайли ушбу унвонга сазовор бўлган, деб ҳисоблаш имконини беради. Баъзи манбаларга кўра, *kül* сўзи ҲЎАТда ҳам фаол бўлган туркча *кул – ўчоқ* лексемаси билан алоқалантирилади, яъни “қолувчи – ворис” маъносида. Бунда ҳокимиятнинг меросийлиги назарда тутилса керак. А.Темир эса, *kül* ўқишни “олов култи” ва мўғулча *otčigin* – “олов шаҳзодаси” сўзи билан боғлайди[59]. Арханандаги мазкур сўз Б.Ўзундар, Э.Айдин, Т.Баттулгалар томонидан *köl,* Э.Трияpский, К.Сарткажоули, Н.Базилҳан ва И.Кормушинлар томонидан *kül* ўқилган. Умуман қайнотанинг номидаги *kül сўзи* “атоқли, номдор” эканлиги ишорадир ва бу битигчи томонидан ҳам таъкидланмоқда.

Манбаларда кўриш мумкинки, *tarqan* ноиб, ўрта даражадаги ҳарбий унвон сифатида кўзга ташланади. Жумладан, Ғарбий Турк хоқонлигининг марказий бошқарувида ҳарбий амалдорлар – *čabïš, tutuγ, tarqan* истилоҳлари билан аталган. Шунингдек, *tarqan* истилоҳи “Жуан-жуан давлатида ишлатилганлиги, хоқоннинг туғишганларига *tarqan* унвони берилганлиги, Хитой йилномаларидаги туркларга оид ўринларда қайд этилганлиги маълум” [60]. Бу жиҳатдан унвонлар тизимида Турк хоқонлиги анъанасини ўзлаштирган Уйғур хоқонлиги даврида қайнотанинг ҳокимият ва обрў борасида етук хонадондан эканлиги янада ойдинлашади.

---

[57] Ölmez M. Uygur Hanlığı Yazıtları. Ankara: Bilgesu Yayıncılık. 2018 – S. 139.
[58] Кормушин И. Арханаская надпись ... – С. 215.
[59] Temir A. Türkçe Kül-Tigin ve Moğolca Otçigin Adları Üzerine, K. Röhborn- H. W. Brands (hrsg.): *Scholia. Beiträge zur Turcologie und Zentralasienkunde.(Annemarie von Gabain zum 80.Geburtstag am 4. Juli 1981 dargebracth von Kollagen, Freunden und Schülern).* Wiesbaden, 1981: Harrasowitz. – S. 194-200.
[60] *Yıldırım K. Bozkırın Yitik Çocukları Juan-Juan'lar. – Istanbul: Yeditepe Yayınevi, 2015. – S. 82.*

Сатрда янги уйланган йигитнинг мақоми – *куёв* сўзи айнан тилга олинган. Арханандан ташқари Енисей матнларида ҳам учрайдиган *küdägü* сўзи *küdä-*, “турмушга чиқмоқ”, *-gü* қўшимчаси билан “қизнинг эри, куёви, турмушга чиқмоқчи бўлган йигит” деган маъносини англатади[61]. Ушбу сўз ҚБ (QBH, 13_3; QBN, 49) ва ДЛТда (III, 18) ҳам айнан ҚТТдаги шакл ва маънода (*küdägü/ küδägü* – “куёв”, шунингдек, “почча”) тилга олинади. *kälir-* – “олиб келмоқ” феъли эса шу шакл ва маънода Ўрхун-Енисей битигларида ҳам учрайди. Арханда мазкур феъл ўтган замон аффикси *-ti* (-ди) билан шаклланган. Бунда *-ti* (-ди) мазмунан яқин ўтган замонни тасвирламоқда. Англашиладики, келин куёв уйига эмас, куёв келин (қайнота) хонадонига келмоқда. Бунинг учун, албатта, қайнота томонидан янги оила (хусусан, куёв) учун арзирли “сеп” тортиқ қилинган бўлсак керак. Бу “сеп”ни баъзи тадқиқотчилар унумдор ерлар деб тахмин қилишган.

Сатрнинг энг эътиборли жумласи “*bu ... äkin q(a)ya : t(ä)g b(ä)k bolzun* – бу иккаласи тош каби мустаҳкам бўлсин” тилагидир. Бундаги *bu ... äkin / bügikin / bögikin* сўзи олимлар томонидан турлича талқин қилинган. “бу иккиси, бирга” мазмунида ўгирилган ушбу сўзда *бо~бу* –“бу/бу/булар” кўрсатиш олмоши ва “икки” сўзининг ўзаро сингишиши кузатилган[62]. *q(a)ya : t(ä)g* ўхшатишидаги биринчи сўз ДТС (406), ДЛТ (III, 184) ва ҚБда ҳам айнан ҚТТдаги шаклда “қоя, тош-тоғ” маъноларида изоҳланган. Ўхшатиш воситаси вазифасидаги *t(ä)g* кўрсатиш олмоши қўшимчаси Кўктурк битигларида ҳам фаол кўзга ташланади. *t(ä)g* кейинчалик *t(ä)g > d(ä)g / t(ä)k / d(ä)k > d(ä)y* шаклида тараққий қилди.

Таркибдаги *bäk* сўзи тадқиқотларга кўра биринчи марта Арханада учрайди. Г.Клаусон ва ДТС (92) га кўра, у “қаттиқ; мустаҳкам; ва барқарор” деб талқин қилинади[63]. ДЛТда кейинчалик *-r-* билан кенгайтирилган шакл сифатида пайдо бўлган *bärk* сўзининг асл шакли *bäk* эканлиги айтилган. Қадимги уйғур матнларида ҳар иккала шакл ҳам учрайди. ДЛТда, шунингдек, *бекуишур, бекишмак, бекишди* – “мустаҳкамланди” (ДЛТ II, 116), *беклади* – I “бекитди”, II “сақлади” (ДЛТ III, 307, 448); *бекланди* – I “мустаҳкамланди”, II “турғуланди, қамалди”, III “сақланди” (ДЛТ II, 277-278); *беклатти* – “қаматтирди, сақлашга буюрди (ўғузча)” (ДЛТ II, 394); *беклашди* – I “бекитишди”, II “сақлашди” (ДЛТ II, 236); *бекуди* – “маҳкамлади” (ДЛТ I, 285); *бекү(т)ди* – “маҳкамла(т)ди” (ДЛТ II, 357) сўзлари мавжуд. *берк* шакли бир

[61] Clauson G. *An* Etymological Dictionary ... – P. 703.; Li Y.-S. Türk Dillerinde ... – S. 412.
[62] Кононов А.Н. Грамматика тюркских руниче ских ... – S. 133-134.
[63] Clauson G. An Etymological Dictionary ... – P. 323.

номаълум Енисей ёзувида кўзга ташланади[64]. Эътиборли томони эътиқод ва ишончда *bäk* – “мустаҳкам” сўзининг айнан *qaja* – “тош-тоғ-қоя” билан ёнма-ён ифодаланиши туркий тилнинг кейинги даврларида фаол сақланиб қолди. Хусусан, ҚБдаги “*Anïŋ arqasï bek qaja ol tegim* – унинг мададкорлари қоядек мустаҳкам” жумласида бу ҳолат яққол кўзга ташаланади (QBK, 82_7). Сатрнинг кесими *bol-* – “бўл-” ва *-zun* (-син) – буйруқ-истак майлидан шаклланган предикат орқали англашилиб турибди. Бунда *bolzun* сўзи ўзидан олдинги *b(ä)k* сифати билан бирикиб, қўшма феълни шакллантирган.

Биз энди сатрдаги “*bu ... äkin q(a)ya : t(ä)g b(ä)k bolzun* – бу иккаласи (келин-куёв) тош каби мустаҳкам бўлсин” тилагининг этномаданий жиҳатига алоҳида тўхталамиз. Бу жумлага оддий қаралганда шунчаки тилакдек кўриниши мумкин, лекин бу ерда жамиятнинг асосий негизи бўлмиш оила учун айтилган туркий тилдаги илк ўзига хос диний-ритуал характерга эга бўлган экспрессив нутқ акти – дуони кўриш мумкин. Ушбу нутқий актнинг деярли ўзгаришсиз ибтидоий кўриниши илк бор айнан Арханан битигида учрайди. Биз ҚТТда ушбу тилакнинг шаклланишида истиорага восита бўлиб хизмат қилган элементлар, *qaja* – “тош-тоғ-қоя” билан боғлиқ этногрфик удум ва маросимларни кўриб чиқдик. Аҳамиятлиси, айнан қиз узатиш маросими (тўй)да қизни узатгандан сўнг ортидан “борган ерида тошдек мустаҳкам бўлсин, қотсин” мазмунида дуою тилак билдирилиши, ҳозирги кунда нафақат ўзбеклар, балки бошқа яна бир қанча туркий халқларда анъаналарида кўзга ташланди. Хусусан, ўзбекларда “маҳалла йигитлари келин олиб кетилаётган машинанинг йўлини арқон билан тўсиб олишади. Куёв томон йигитларни “рози қилгач” арқон олиб ташланади ва “борган жойида тошдек қотсин” маъносида келин кетаётган машина ортидан тош отилади”[65]. Ёки узатилиб, тиниб-тинчиб кетиши исталган қизлар ҳақида гап кетганда *“қиз бола “палаҳмон тоши” деганларидек, борган жойида тошдек “қотсин”,* дейишади”[66]. Қардош қозоқларда, айниқса Алмати, Чимкент, Талдиқўрғон атрофидаги тоғларда келин-куёвлар туйдан олдин ёки кейин фотосессия қилишади. Бу “тоғ – оила пойдевори мустахкам бўлсин” деган эзотерик маъно билан изоҳланади[67]. Қорақалпоқларда қизни уйдан кузатишда *“Сувдай сиңсин,*

[64] *Бу учун қаранг:* Erdal M. Eine unbekannte Jenissei-Inschrift aus der Adrianov-Kollektion, J. P. LautMehmet Ölmez (hzl.): *Bahşı Ögdisi*. (Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich seines 60. Geburtstag/60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı) Simurg. Freiburg-İstanbul, 1988 – S. 88.

[65] Sharipova Munira. Farg‘ona vodiysi nikoh to‘y marosimlarida milliylik va o‘ziga xoslik. Journal of new century innovations. Volume–15. 2022 – B. 121.

[66] https://surxontongi.uz/2023/12/27/qorongu-tunning-yorug-kuni-bor/

[67] Ушбу маълумот Алматида яшовчи қозоқ миллатига мансуб дўстимиз томонидан асосланди.

таштай батсын” дейилиб, ортидан сув сепилиб, майда тошлар отилади[68]. Шунингдек, ўзбек ва бошқа туркий халқларда янги келин-куёв учун қуйидагича **тош-тоғ** билан боғлиқ тилак-дуолар, қасам ва ният иборалар ишлатилади: ўзбекларда *“Тоғ-тош шоҳидим бўлсин”, “Тоғ этаклаган ел йўлдан адашмас”,* қирғизларда *“Бактыңар тоодой болсун”, “Тоо сени колдосун”,* қозоқларда *“Тас төгіп тілеу беру”, “Тастай қатты болыңдар”* татарларда *“Тормышыгызның нигезе каты таштай булсын”*[69], *“Таш-су шаһит булсын”,* бошқирдларда *“Тау терәгең булһын”, “Тау-таш күргән юлсан”,* ингушларда *“Са тІеххьар там хоамаш”, “Сий там даьл даьлх хьо”,* туркларда *“Dağlar kadar ömrün olsun”,* озарбайжонларда *“Daş düşsün başıma!”* [70]. Айтиш лозимки, буларнинг деярли барчаси қадимги тангричилик, анимизм ва табиатга сиғиниш эътиқодларининг давоми сифатида шаклланган.

“Ўзбек исмлари маъноси”[71] номли китоб кўздан кечирилганда унда қарийб элликка яқин *тош* таркибли шахс номлари кўзга ташланди. Аҳамиятлиси, *тош* состави исмларнинг барчасига “тош, қоядек мустаҳкам бўлсин” семасини юклаб келган. Хусусан, *Маҳкамтош* – пухта-пишиқ ва тошдек мустаҳкам киз бўлсин (222), *Муқимтош* – турғин, собит ва тошдек маҳкам, яъни умри узоқ киз бўлсин (265) каби. *Алимтош* (28), *Амиртош,* (30), *Анортош* (32), *Асилтош* (36), *Ашуртош* (40), *Бектош* (54) ва ҳ.к. кабилар шулар жумласидан. Озарбайжон туркчасидаги *Daşdəmir – (тур.)* кучли, мустаҳкам, зирҳли, устун, мустаҳкам, тош ва темир каби мустаҳкам бўлсин; *Qayacan – (тур.)* жони тошдек мустаҳкам бўлсин[72] каби исмларда ҳам айнан тош билан боғлиқ умумиуркий инонч ва одатлар бўртиб турибди. Англашиладики, ҚТТдан бери исм танлаш, киз узатиш ёки ўғил уйлашда давом этиб келаётган бу инонч, анъаналарда тош (тоғ)нинг нисбатан умри боқийлиги ва бир жойдан қўзғалмаслиги каби семалари активлаштирилган. Бунга тош (тоғ)ларга бой бепоён қадим хоқонлик ерлари, асосан тошдан бунёд этилган ошиб бўлмас метин қалъаларнинг қадимги турк жамиятидаги ўрни ҳам туртки берган бўлса керак[73]. Тош билан боғлиқ инонч ва эътиборлар

[68] Ушбу маълумот қорақалпоғистонлик вакил (профессор Г.Калбаевна) томонидан асосланди.

[69] Татар дуоларида *нык нигез* – “мустаҳкам пойдевор” ибораси тўғридан-тўғри тош асосга қурилган уй метафорасидан келиб чиққан.

[70] Туркий тиллардаги ушбу паремиологик бирликларни тўрлашда интернет маълумотларига ҳам таянилди.

[71] Бегматов Э.А. Ўзбек исмлари маъноси: – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти. 2007 – 608 б.

[72] Adların mənası. https://news.milli.az/interest/508303.html

[73] Туркий халқлар урф-одатларида **тош** қадимдан муқаддас, ирода ва табиат қувватига эга буюм сифатида қаралганини алоҳида таъкидламоқ лозим. Бу эса тош билан боғлиқ турлича маросимлар, ишонч ва одатларнинг келиб чиқиши ва оммалашишига сабаб бўлган. Туркий халқлар маданиятида **тошнинг муқаддас саналиб келиши** бир нечта тарихий, мифологик ва руҳий-маданий омиллар билан боғлиқ. Қуйида бунинг асосий сабаблари изоҳланади: аввало у табиати қатъий, абадий ва

кейинги даврда ҳам давом этдиди. Хусусан, “Девон луғатит турк”да *яда тоши* термини билан боғлиқ мифологик тасаввурлар келтирилган: “*яда* – ёмғир, шамол ва бошқаларни талаб қилиш учун махсус тошлар билан фол очиш усулидир (ДЛТ III, 8)”. Маҳмуд Кошғарий афсонавий тош ёрдамида табиатга таъсир ўтказиш маросими ҳақида ҳам тўхталади: *“ятлади* – афсунчи ёмғир ёғдириш учун яда тоши билан дуо ўқитди” (ДЛТ II, 410). Бу термин Алишер Навоийнинг “Ғаройиб ус-сиғар” достонида ҳам тилга олинади: *Яда тошиға қон етгач, ёгин ёғқондек эй соқий, Ёғар ёмғурдек ашкини чун бўлур лаълинг шароб олуд*[74]. “Бобурнома”да Хожа Мулла Садрни таърифланиб: *“Толиби илмлиги бор эди... Қушчулуғни ва ядачиликни ҳам билир эди”* дея тилга олади[75]. Яда тошининг бу хусусияти ўтган асрнинг ўрталаригача жонли сўзлашув тилида фаол қўлланиб, “Шум бола” асарида ҳам ўз аксини топган. Қолверса, туркий эпос ва ривоятларда қаҳрамонларнинг тош билан куч синашиши, тоғ-тошни кўтариш — қудрат белгиси ҳисобланган. Энг муҳими, аждодлар руҳи тоғларда истиқомат қилади, деган эътиқод ҳам тошга нисбатан ҳурматни кучайтирган. “Алпомиш” достонидаги асли Ҳакимбек ҳам тўй олдидан қўйилган бир шартда Асқар тоғ (тош)даги нишонни тўғри мўлжалламоқ лозим эди. Қолаверса, у ёзув ва хотира рамзи (Битигтош анъанаси) сифатида билинган. VIII асрдан эътиборан туркийларда битигтошлар (Тангри йўлида қоятош ёзувлари) шундан пайдо бўлди. Чунки тошга битилган сўз ўчмас, абадий ва халқ хотирасини сақловчи деб қабул қилинган. Шунинг учун ҳам тош муқаддаслашган – у хотирани абадийлайдиган модда эди.

Хулоса. Қадимги туркий битигтошлар туркий халқларнинг энг дастлабки ёзма маданий мероси бўлиб, улар нафақат тил, балки тарих, маданият, фалсафа, давлат бошқаруви, диний қарашлар ва халқ тафаккурини ёритувчи бебаҳо манбалардир. Арханан битиги уч қаторли қисқа матндан иборат бўлса-да, кўплаб тадқиқотчилар уни ўрганишган. Дастлабки тадқиқотлар асосан ушбу битигнинг ўқилиши борасидаги баҳслар билан

ўзгармас модда бўлгани учун қадим туркий тафаккурда мустаҳкамлик, абадийлик, ўзгармаслик каби тушунчалар муқаддаслик меъзони ҳисобланган. Шунинг учун “абадий хотира”ни англатган, қабр тошлар, битигтошлар, ёдгорликлар айнан шундан ясалган. Тош худолар (тангричиликда) ва руҳий дунё билан боғловчи тимсол сифатида туркийлар диний тасаввурида тоғлар ва тошлар руҳлар маскани, табиат қудрати жамланган жой деб эътиқод қилинган. Шунинг учун тошларда “қудрат”, “қувват”, ҳатто арвоҳлар жойлашади, деб ишонишган. Муқаддас тошлар, қадамжой тошлар эса шундан келиб чиққан. Тангри, ер-сув руҳларига қурбонлик маросимларида тошлар қўйилган, улар атрофига қурбонлик маросими амалга оширилган. Тош ёнида қасам ичиш эътиқоди ҳам шу билан боғлиқ: *“Тош — шоҳид, тош — гувоҳ”* деб қаралган. Шунингдек, тошнинг мифологик ва магик функцияси ҳам мавжуд бўлган. Фольклор ва маросимларда тош ёвуз руҳларни қайтарувчи, шифобахш қувватга эга ва назардан сақловчи деб ишонилган. Булар туркийларда тотемизм ва анимизм қолдиқларидир – ҳар бир нарса жони ва қуввати бор деган ишончдан келиб чиққан.

[74] Туркий адабиёт дурдоналари. Алишер Навиоий. 6-жилд. – Т.: Ўзбекистон. 2022.

[75] Эшонқулов Ж. Фольклоршуносликка кириш. – Т., 2018. – Б.12

боғлиқ эди. Бунда, албатта, ҳарфларнинг белгиланишида ҚТТ ва ҳозир туркий тиллар мавжуд лексикасига таянилган. Кейинги даврда битиг лексикаси бўйича у ёки бу даражадаги ишлар кўзга ташланади, лекин ундаги сўз ва бирикмаларнинг этнографик хусусиятлари тўла ўрганилмаган. Ушбу мақолада кўрдикки, ўрта асрлар ва ҳозирги давр туркий дунёсидаги тош билан боғлиқ ритуал қарашларнинг деярли ўзгаришсиз ибтидоий кўриниши илк бор айнан Арханан битигида кўзга ташланади. Таъкидлаш лозимки, омманинг табиат қаршисидаги бирор инончга асосланган мақсадли ҳатти-ҳаракати ёки нутқий акти одат, анъана ёки муайян бир маросим негизига айланиб, келгуси авлод учун ахлоқ ва қадрият даражасига етиши учун бир неча асрлар керак бўлади. Демак, айтиш мумкинки, биргина биз тадқиққа олган битигдаги тош билан боғлик юксак даражадаги этнографик тасвир ёзма ҳолатга туширилгунга қадар ҳам бир неча асрларни бошдан кечирган. Бу яна бир бор туркийлар маданий меъроси ёзма шаклга келтирулгунга қадар оғзаки ҳолатда анчайин олдин шаклланиб улгурган ҳамда буни улар бутун территорияга ёйган ва ўз навбатида мана шу маънавий меъросини унутмаган ҳолда қитъанинг турли нуқталарида яшамоқда.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Александр В.С. И.В.Кормушин и его вклад в тюркскую рунологию (к 85-летию ученого). Russian Turkology. № 1–2 (42–43), 2024. – P. 167.
2. Alyılmaz Cengiz-Osman Mert. “Moğolistan’daki (Kök)Türk Harfli Yazıtlar”. Bilgehan Atsız Gökdağ-Saadettin Y. Gömeç-Osman Karatay (Ed.): *Ortak Türk Tarihi*, c. 6, Ankara: Yeni Türkiye Yay., 2019 – S. 71-220.
3. Аранханская надпись // Тюркологический сборник. с: Ц. Баттулга – Том. 2011–2012. – М., 2013. – С. 204.
4. Aydın E. *Uygur Yazıtları.* İstanbul: Bilge Kültür Sanat. 2018.
5. Barutçu Özönder S. Eski Türk Çağı Kaya Yazıtları I Örük Yazıtı, II. Hangiday Yazıtı, III. Arhanan Yazıtı. *Kök Araştımalar* 2/1: 2000 – S.130.
6. Battulga T. The Small Monuments of Mongolian Runic Inscription. Archaeological Relicks Of Mongolia Catalogue Series. Ulaanbaatar. 2020.
7. Battulga T. *Mongolın runi biçgiyn baga dursgaluud.* Ulaanbaatar: Corpus Scriptorum. 2005.
8. Bazilhan N. *Kazakstan Tarihı Turalı Turki Derektemeleri II, Köne Türik Bitiktastarı Men Eskertkişteri* (Orhon, Yenisey, Talas). Almatı: Dayk. 2005.
9. Bazin L. Kül Tegin ou Köl Tegin? *Scholia*: K. Röhborn- H. W. Brands (hrsg.): *Scholia. Beiträge zur Turcologie und Zentralasienkunde. (Annemarie von*

Gabain zum 80.Geburtstag am 4. Juli 1981 dargebracth von Kollagen, Freunden und Schülern). Wiesbaden, 1981: Harrasowitz. – P. 1-7
10. Бегматов Э.А. Ўзбек исмлари маъноси: – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” давлат илмий нашриёти. 2007 – 608 б.
11. *Дадабоев Ҳ. “Девону луғотит-турк”даги эркак жинсини ифодаловчи лексемалар. 2014. – Б. 6*
12. Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford: Oxford University. 1972. – P. 525.
13. Clauson Sir G. The Ongin Inscription. *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland.* No. ¾. 1957 – P. 185.
14. Erdal M. Eine unbekannte Jenissei-Inschrift aus der Adrianov-Kollektion, J. P. LautMehmet Ölmez (hzl.): *Bahşı Ögdisi*. (Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich seines 60. Geburtstag/60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı) Simurg. Freiburg-İstanbul, 1988 – S. 88.
15. Erdal M. *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*, I-II, Wiesbaden: Otto Harrasowitz (OTWF). 1991 – P. 184.
16. Эшонқулов Ж. Фольклоршуносликка кириш. – Т., 2018. – Б.12Gömeç S. Kök Türkçe yazılı belgelerde yer alan unvanlar // Türk kültürü. № 443. – Ankara, 2000. – S. 935.
17. Karjaubay, Sartkojaulı. “Nadpis’ Arhanana”. *Hel Zohiol Sudlal* 4, 1979 – P. 102-106.
18. Karjaubay, Sartkojaulı. “Nadpis’ na skale Arhanana”. *Hel Zohiol Sudlal* 14/1-25, 1980 – P. 90-93.
19. Karjaubay, Sartkojaulı. *Orhon Muraları*. Almatı. 2012.
20. Kljastorny S., Tryjarski E. An Improved Edition of the Arkhanen Inscription // Roznik orientalistyczny, XLVII, z.1. 1990 – P. 66-68.
21. Кляшторный С., Триярский Э. Улучшенное издание арханского письма // Rocznik Orientalistyczny. T. XLVII. – Варшава. 1990 – С. 67.
22. Кононов А.Н. Грамматика тюркских рунических памятников VII-IX веков. – Л., 1980 – С. 114.
23. Кормушин И. Архананская надпись // Тюркологический сборник. с: Ц. Баттулга – Том. 2011–2012. – М., 2013. – С. 214.
24. Кормушин И., Баттулга Т. Тюркологический Сборнок (2011-2012), Российская академия наук Институт восточних рукописе. – М., 2013. – С. 218.
25. Кормушин И.В. Тюркские енисейские эпитафии. Грамматика. Текстологические исследования. – М., 2008 – С.

26. Намнандорж О.Арван өдрийн шинжилгээний аялал // ШУА, N5. 1956 – Х. 38-41.
27. Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках // Историческое развитие словаря тюркских языков. – М., 1961 – С. 51.
28. Ölmez M. Eski Türk Yazıtlarında Yabancı Öğeler (3), *Türk Dilleri Araştırmaları.* 1999 – S. 59.; Li Y.-S. Türk Dillerinde Akrabalık Adları. Türk Dil Kurumu Yayınları. – Ankara. 2017. – S.356.
29. Ölmez, M. Eski Türkçedeki *biti-, bitig* ve *bitigüçi* Sözleri Hakkında. T. Karaayak-U. Uzunkaya (hzl.): *Esengü Bitig.* (Doğumunun 60. Yılında Zühal Ölmez Armağanı). Kesit Yay. İstanbul, 2021 – S. 622.
30. Ölmez M. Eski Uygur ve Çin Kaynakları Işığında Orhon Yazıtlarında Geçen Yer ve Kişi Adları. *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu. 26-29 Mayıs 2010, Bildiriler Kitabı,* ed. Ülkü Ç. Şavk, 2. Cilt. – Ankara. 2011 – S. 632.
31. Ölmez M. *Uygur Hanlığı Yazıtları.* Ankara: Bilgesu Yayıncılık. 2018 – S. 139.
32. Rintchen E. B. *Les designs pictographiques et les inscriptions sur les rochers et sur les stelles en Mongolie recueillis (Corpus Scriptorum Mongolorum)*. – Ulaanbaatar. 1968.
33. Sharipova Munira. Farg‘ona vodiysi nikoh to‘y marosimlarida milliylik va o‘ziga xoslik. Journal of new century innovations. Volume–15. 2022 – B. 121.
34. Tekin T. Orhon Türkçesi Grameri. Türk Dil Kurumu Yayınları. – Ankara. 2016 S. – 81.
35. Temir A. Türkçe Kül-Tigin ve Moğolca Otçigin Adları Üzerine, K. Röhborn- H. W. Brands (hrsg.): *Scholia. Beiträge zur Turcologie und Zentralasienkunde.(Annemarie von Gabain zum 80.Geburtstag am 4. Juli 1981 dargebracth von Kollagen, Freunden und Schülern).* Wiesbaden, 1981: Harrasowitz. – S. 194-200.
36. Thomsen V. *Inscriptions de l’Orkhon déchiffrées*. (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 5, 1986 – P. 1-224). (*Orhon ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü İlk Bildiri, Çözülmüş Orhon Yazıtları*. Çev. Vedat Köken, Ankara, 1993: TDK, 13-240). – S. 15-16.
37. Tryjarski E. L’Inscription turque runiforme d”Arkhanen, en Mongolie // Ural-Altaische Jahrbucher. Wiesbaden, 1965 36, fasc. 3-4. 1964 – P. 423-428.
38. Туркий адабиёт дурдоналари. Алишер Навиоий. 6-жилд. – Т.: Ўзбекистон. 2022.
39. *Yıldırım K. Bozkırın Yitik Çocukları Juan-Juan’lar. – Istanbul: Yeditepe Yayınevi, 2015. – S. 82.*

40. Zeynep Ülkü Sinanoğlu. Arhanan Yazıtı Üzerine Notlar. Dil ve Edebiyat Araştırmaları (DEA), Sonbahar, 2021 – S. 391-407.
41. Харжаубай С.Надпись на скале Арханана // Хэл зохиол судлал . XIV.боть, 1-25-р дэвтэр.Улаанбаатар,1984 – Х. 90-93.;
42. https://surxontongi.uz/2023/12/27/qorongu-tunning-yorug-kuni-bor/
43. Adların mənası. https://news.milli.az/interest/508303.html

XIX АСР ОХИРИ XX БОШЛАРИДА ТУРКИСТОН ЎЛКАСИДА ТОҒ-КОНЧИЛИК САНОАТИДА АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТЛАРИ ФАОЛИЯТИ

Насиров Отабек Назиржанович

Тошкент иқтисодиёт ва педагогика университети, Ижтимоий фанлар ва жисмоний тарбия кафедраси профессори в.б тарих фанлари номзоди

ANNOTATSIYA

Мақолада Туркистонни Россия империяси босиб олгандан кейин ўлкадан нафақат пахта хом ашёси балки тоғ-кон сохаларида хам нефть, туз, мис ва бошқа хом ашёларини қазиб олиш мақсадида ўша пайтларда ташкил қилинган акциядорлик жамиятланинг фаолияти ёритиб берилган.

KALIT SO‘ZLAR

Акциядорлик жамиятлари, даромад, таъсис этилиши,тоғ-кончилик, ишлаб чиқариш, пуд, капитал.

АННОТАЦИЯ

В статье освещается деятельность акционерных обществ, созданных в период после захвата Туркестана Российской империей, с целью добычи не только хлопкового сырья, но и нефти, соли, меди и других полезных ископаемых в горно-промышленных районах региона.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

Акционерные общества, доход, основание, горное дело, производство, пуд, капитал.

ABSTRACT

The article highlights the activities of joint-stock companies established after the conquest of Turkestan by the Russian Empire, aimed at extracting not only cotton raw materials but also oil, salt, copper, and other minerals in the region’s mining sectors.

KEY WORDS

Joint-stock companies, income, establishment, mining, production, pood, capital.

KIRISH

Туркистон ўлкасини Россия империяси томонидан босиб олингандан кейин империя маъмурияти ўлка ер ости бойликларини ўзлаштиришга астойдил киришди. Пахтачилик ва бошқа соҳаларда фаолият юритган тадбиркорлар, акциядорлик жамиятлари ва ширкатлардан ташқари, тоғ-кончилик сохаларида хам (нефт, тошкўмир ва бошқа ер ости бойликларини ўзлаштиришга ихтисослашган акциядорлик жамиятлари ва ширкатлар) иш юрита бошладилар.

XIX асрнинг 60 йилларида ўлкада тоғ-кон саноатининг бир қанча тармоқлари вужудга келган бўлсада, қуйидаги сабабларга кўра бу соҳа яхши ривожланмаган эди. Буларнинг сабаблари қуйидагилардан иборат эди: биринчидан, корхоналарнинг камлиги; иккинчидан, сармоядорларнинг бу соҳадан даромад олишга унчалик ишонмаганлиги; учинчидан, рус буржуазиясининг ўз капиталини тез ва кўпроқ фойда келтирадиган соҳаларга қўйиши; тўртинчидан, маҳаллий аҳоли ва рус тоғ-кон саноати вакиллари ўртасидаги муносабатларни тартибга солувчи аниқ қонун ёки меёрий ҳужжатларнинг бўлмаганлиги сабаб бўлган.

Туркистон ўлкаси бўйича тоғ-кон саноатида 1897 йили амалдаги қонунга тузатиш киритилиши оқибатида, министрлар комитетига “муассасалар” тавсияси билан ширкат ва акциядорлик жамиятларига ўлкада ер ва кўчмас мулк сотиб олишга рухсат берилди {1}. Натижада Туркистонда ушбу соҳа бўйича кўплаб акциядорлик жамиятлари иш юрита бошладилар.

Асосий қисм.Тоғ-кон саноати соҳасида биринчилардан Бардимкўл тузи акциядорлик жамияти бўлган. Жамиятнинг таъсисчилари А.К.Политовская ва граф Н.Л.Муравьёвлар 1896 йили Ер ва Давлат мулки министрлигига мурожаат қилиб, устав лойиҳасини тасдиқлаб беришга кўмаклашишни сўрашган. Жамиятнинг устав лойиҳаси тасдиқланмасдан А.К.Политовская ва Н.Л.Муравьёвлар 1897 йили 1 январда Фарғона вилоятининг Наманган уезди Давлат Бардимкўл конларида тоғ тузи заҳиралари жойлашган ерларни Ер ва Давлат мулки министрлигининг рухсати билан 25 йилга, яъни 1922 йилгача ижарага олишади{2}. 1897 йили 13 январда министрлик томонидан Туркистон генерал-губернаторига хат юборилиб янги ташкил қилинаётган акциядорлик жамиятининг устав лойиҳасини тасдиқлашда қаршилик билдирмаслиги сўралган. Туркистон генерал-губернатори қанчалик қаршилик билдирмасин, А.К.Политовская Давлат маслаҳатчисининг рафиқаси бўлганлиги сабабли, 6 июнда шахсан императорнинг ўзи бу жамиятнинг устав лойиҳасини тасдиқланишга рухсат берган{3}. Аввалги ижарага олинган ерлар жамиятнинг ихтиёрига ўтказилди. Жамиятнинг асосий капитали 450.000 рублни ташкил этган. Жамият таъсис этилган бўлсада манбаларда уни фаолияти кўрсатилмаган.

Туркистон ўлкасида расмий жихатдан фаолият юритган биринчи акциядорлик жамияти (мис қазиб олиш бўйича) 1897 йили тоғ инженери Д.К.Мышенков томонидан таъсис этилган. Шу йили Туркистон тоғ саноати акциядорлик жамияти номи билан устав лойиҳаси тасдиқланди{4}. Жамият Сирдарё вилояти Тошкент уездининг Александровск волостида Бурчмулла, Чаула-Алмаз қишлоқларида мис қазиб олиш корхоналарини қуришга

киришди. Жамиятнинг асосий капитали 5.000.000 рублни ташкил қилиб, бошқармаси С.Петербург шаҳрида жойлашган эди. Жамиятни фаолиятини юритиш учун бошланғич капитални жалб қилиш зарур эди. Француз йирик саноат вакилларидан Ф.А.Готье билан Мышенков ушбу масалада келишувлар олиб борган. Аммо жамият етарли даражада акциядорлик капиталини йиға олмаганлиги, ўша даврда Россия билан боғловчи темир йўлларни қурилмаганлиги ҳам Готье томонидан сармоя киритмасликка сабаб бўлди.

1892 йили П. Назаров Фарғона вилоятининг Наманган ва Қўқон уездларида мис конлари мавжудлигини аниқлади. 1896 йили П. Назаров Олой тоғлари ён бағирларида олтин конларини очган, бироқ бу ерларга темир йўллар қурилмаганлиги сармоя конлардан фойдаланишга имкон бермаган. 1898 йили Самарқанд-Андижон темир йўлининг қурилиши Назаров томонидан Туркистон ўлкасига чет эл сармоядорларини жалб қилиш имконини берди. 1899 йили П.С.Назаров ташаббуси билан Брюсселда “Назаров ва К” номли Туркистон саноати жамияти акциядорлик жамияти ташкил қилинди.

Акцияларнинг қиймати ва эгалик қилган шахсларнинг исми кўрсатилишига қараб, жамиятга фақатгина эгасини номи ёзилган акциялар чиқаришга рухсат берилганлигини кўрамиз. Жамият бошқармасида 7 та директор тайинланди. Булар Лувен университети геология профессори Франсуа де Вальк, Конгодаги тоғ- кон саноатида қатор корхоналар эгаси Ле Маринель, тоғ- кон инженери Леон Демаре, саноат банкининг директори Шмитц, Миллий саноат кредити жамияти директори Иосиф М Ватеркейн, 2 та директор Назаров таклифи билан киритилган вакиллар Адольф Ван де Виль ва В.Д. Беловлар бўлганлар{5}.

Туркистон генерал-губернатори жамиятни таъсис этилишига қаршилик қилган. Молия министрининг хайриҳоҳлиги ва ҳукуматдаги мансабдор шахсларни ўртага солиши натижасида 1901 йили 30 мартда жамиятнинг устав лойиҳаси шахсан император рухсати билан тасдиқланди. Жамиятнинг Туркистондаги вакили қилиб П.С.Назаров тайинланди, уни ваколатхонаси Тошкент шаҳрида бўлган.

1902 йили жамият томонидан Наманган уездида мис қазиб олиш корхонаси ишга туширилиб, корхонадаги ускуналар Бельгия, Германия Англия ва Россиядан келтирилди. Корхона ўз ишини илк бошлаган даврда, бир кунда 700 пуд мис қазиб олинган. Кейинчалик бу кўрсаткични 3000 пудга етказиш режалаштирилган{6}. Жамиятнинг корхоналари фақатгина мис билан чекланмасдан, кўмир қазиб олиш ишларини ҳам олиб борган. 1906-07 йиллар

жамият корхоналари ўз фаолиятини ноъмалум сабабларга кўра фаолиятини тўхтатди.

Чор ҳукумати Туркистон ўлкасида имкони борича кўчмас мулкка эгалик қилишида фақат христиан динидаги Россия фуқароси ёки маҳаллий аҳоли қўлида бўлишини истарди. Ҳаттоки, христиан динида бўлмаган Россия фуқароларини ҳам, ўлкада кўчмас мулкка эгалик қилиши ва савдо ишлари билан шуғулланишига йўл қўймасликка ҳаракат қилинган. Лекин улар турли йўллар билан фаолиятини давом эттиришга интилишган. Масалан, Григорий Тер-Исраелов, С.А.Тер-Оганов ва М.М.Сарухановлар 1900 йили Туркистон ўлкасида нефть қазиб олиш ва унинг савдоси билан шуғулланиш мақсадида ҳукуматдан Ўрта Осиё савдо-саноат акциядорлик жамиятини устав лойиҳасини тасдиқлаб беришини сўрашган. Туркистон генерал-губернатори ўшбу жамиятни иш юритиши қонунга зид ҳолат деб рухсат бермади{7}. Лекин шу йили Тер-Оганов жамияти Каспий олди савдо-саноат жамияти номи билан таъсис этилади. Унинг бошқармаси Боку шаҳрида бўлиб, Туркистон ўлкасининг Красноводск, Асхабад, Марв, Чоржўй, Бухоро, Самарқанд, Қўқон ва бошқа шаҳарларида нефть маҳсулотларини сақлаш бўйича омборлари бўлган. Жамиятни асосий капитали 450.000 сўмни ташкил қилиб, асосан нефть маҳсулотлари савдоси билан шуғулланган.

1890-1896 йиллар мобайнида Каспий олди вилоятида ер ости бойликларини ўрганиб ва уларни ўзлаштиришга эътибор кучайиб борди. Ўша даврлардаги маълумотларга кўра вилоятда қазилмаларни кўплиги жиҳатидан туз ҳисобланган, кейин нефт, озокерит, сера, селитра, алебастр, тошкўмир ва мис бўлган.

XX аср бошларида Каспий олди вилоятида туз қазиб олиш ишлари йўлга қўйила бошлаган. 1903 йили Молия министрлигига Красноводск уездида туз қазиб олиш ишларини амалга ошириш мақсадида, Кулин туз ишлаб чиқариш акциядорлик жамиятининг устав лойиҳаси тасдиқлатиш учун берилди. Ўз навбатида Туркистон генерал-губернатори жамиятни таъсис этилишига “Кулин тузи Астрахондан келтирилаётган тузга қараганда арзонга тушади, бу эса ўлкани ўзини ишлаб чиқарилган туз билан таъминлаши мумкин”{8}, деган хулосага келиб, розилик берган. Кулин жамиятининг устав лойиҳаси 1904 йили 18 июнда тасдиқланди. Унинг асосий капитали 400.000 рубл бўлиб, жамиятнинг конларида 400 та ишчи ишлаган, бошқармаси Москва шаҳрида жойлашган{9}. Жамият томонидан Кулин кўлининг 1, 2,3 рақамли жойлари, жами 166 десятина 1.764.кв. сажен ер 1924 йилга қадар ижара тариқасида фойдаланишга берилган. Каспий олди вилоятида йилига ўрта ҳисобда 1.200.000 пуд туз олинган. Шундан энг кўп туз Красноводск уездидан,

Челекен оролидан 800.000 пуд, Балашиндан 200.000 пуд, Алфтанов жойларидан 135.000 пуд, Лукяновскдан 60.000 пуд қазилган. Кўп ҳолатларда денгиз тубидан туз олинишига рухсат этилмаган. Масалан, Қозон татарлари Ш. ва Х. Губаевларга.фақатгина қирғоққа оқиб чиққан тузни ишлаб чиқаришга рухсат этилган{10}.

1900 йили инженер А.Ковалевский Фарғона вилоятининг, Скобелев уездида нефт захиралари мавжуд бўлган ерларни сотиб олади. Нефт қазиб олиш катта маблағ талаб қилганлиги сабабли, 1905 йили 20 майда А.Ковалевский рафиқаси С.А.Ковалевская ва захирадаги офицер А.К.Хрущёвлар ташаббуси билан “Чимён” акциядорлик жамияти таъсис этилиб, устав лойиҳаси тасдиқланди{11}. Жамиятнинг бошқармаси Қўқон шаҳрида бўлиб, капитали 2.000.000 рублни ташкил қилган. Ушбу жамият ташкил топгандан кейин нефтдан ташқари, тошкўмир ва олтингугурт заҳираларини ҳам қазиб олиш ишлари билан шуғулланган ва айниқса нефт қазиб олиш ҳажми жиҳатидан “Чимён” жамияти Туркистон ўлкасида энг йирик акциядорлик жамиятларни бирига айланди.

1907 йили жамият бошқармасининг Туркистон ўлкаси тоғ округ инженерига берган маълумотида, 1906 йил мобайнида Чимион жамиятининг корхонаси еттита нефт конларида қазув ишлари олиб борилиб, кунига 10.450 пуд нефт қазиб олинганлигини айтилган{12}.

1910 йили Туркистон ўлкасидан (Каспий олди вилоятидан ташқари) 1.737.666 пуд нефт олинган бўлса, шундан 1.416.551 пуди Чимён жамиятига тўғри келган. Чимён конларидан нефтепроводлар орқали Ванновск станциясидан жойлашган керосин корхоналарига етказилган. У ерда бензин, керосин ва бошқа нефт маҳсулотлари тайёрланиб, асосан Ўрта Осиё ва Оренбург-Тошкент йўналишидаги поездларни ёнилғи билан таъминлаш учун юборилган{13}.

1917 йили 23 сентябрда Туркистон ўлкаси округ инженери Леонов, Чимён акциядорлик жамиятига Скобелев уездининг “Чуқур” Янесек-Бўстон волостида нефт қазиш ишларини олиб бориш учун 10 десятина ер ажратиб беради. Жамият бошқармаси директорлари В.Истамин, Г.Лебурделарнинг фаолияти ҳам шу йили октябр тўнтаришидан кейин тўхтатилганлиги, 25 декабрда ижрочи директорнинг округ тоғ инженерига юборган хатида ўз вазифасини ёрдамчиси инженер электрик Новицкийга топшириб Бокуга кетаётганлигини айтилган.

1907 йили 27 декабрда Фарғона вилоятининг, Селроҳа, Оққўлмак ва Ерёғи адирларида жойлашган 5 та нефт конларини бирлаштирувчи ҳудудда, Ўрта Осиё нефт саноати ширкати ташкил қилинди. 1908 йили 25 январда

ширкат Санто Ўрта Осиё нефт саноати ва савдоси акциядорлик жамиятига айлантирилиб, устав лойиҳаси тасдиқланди. Жамият Қўқон уездининг 62,7 гектар ҳудудида жойлашган, 57 ½ десятина ерида нефт конларини аниқлаб, қўшимча равишда Қўқон уездидаги 8 гектар майдонини ўз тасарруфига олган ва 6 десятина ерда нефт қазиб олиш ишларини амалга оширган.

1910 йили Санто акциядорлик жамияти корхоналаридан 258.365 пуд миқдорида нефт олинган бўлса, 1911 йили бу кўрсатгич 369.000 пудга етган.

1913 йили 1 сентябрдан-1914 йилнинг 31 декабригача жамият нефтдан кўрган соф даромади 114.407 рублни ташкил қилган. Рус-Осиё банки 1917 йилга қадар Санто жамиятининг акцияларининг назорат пакетига эгалик қилиб келган.

Фарғона вилоятидан нефтдан олинган ёнилғи мустамлакачилар томонидан пахта ва бошқа ҳом ашёларни темир йўли орқали олиб кетилиши ва маҳсулотларни қайта ишлаш корхоналари учун ишлатилган, шу сабабли Фарғона нефти Москвага сотиш учун олиб борилмаган. Ўзининг сифат жиҳатидан Санто ва бошқа ташкилотларнинг Фарғона вилоятида қазиб олган нефти Бокуникидан қолишмаган. Туркистоннинг ўзида унинг 1 пуди 45 копеек сотилган. Боку нефти эса транспорт ва бошқа харажатлари билан ҳисобга олганда Москвада 50-53 копеекга сотилган {14}.

1907 йили инженер С Е Палашковский савдо ва саноат министрлигига Ноёб металлар қазиб олиш Фарғона акциядорлик жамияти устав лойиҳасини тасдиқлатишга берди. 1908 йили 4 июлдан жамият устави тасдиқланиб шу йили ўз ишини бошлади. Жамиятнинг асосий капитали 450.000 рублни ташкил қилиб, 100 рубл қийматига эга бўлган, 4500 та эгасини номи ёзилган ва кўрсатувчи эгалик қиладиган акциялар чиқарилди. Жамият томонидан 1909 йилда 20.000 пуд мис рудаси ва уни таркибида уран рудалари қотишмалари билан қазиб олинди. Рудани Ўрта Осиёда қайта ишлаш корхоналари бўлмаганлиги сабабли, Петербургдаги корхоналарга юбориларди. Ўз навбатида у ерда қайта ишлагандан кейин ферравонидий олиниб чет элга экспорт қилиб чиқариларди {15}. 1910 йили жамият томонидан 16.000 пуд, 1912 йили эса бор йўғи 800 пуд мис қазиб олинди. 1913 йилга келиб жамият ўз фаолиятини тўхтатди.

1908 йили 1910 йилларда Наманган уездининг Супатов конида Новиков ва К акциядорлик жамияти текширув ва мис қазиб олиш ишлари билан шуғулланган. 1908 йили жамият томонидан 153.584 пуд, 1909 йили 31.250 пуд, 1910 йили 42.400 пуд мис қазиб олинган. 1911 йили жамият ўз фаолиятини тўхтатган.

Туркистон ўлкасида, Сирдарё тоғ саноати ширкати Қўқон уездининг, Новқат конларида мис қазиб олиш бўйича ишлар олиб борган. Ширкатнинг асосий таъсисчилари бўлган граф Ф.П.Лубенской, дворян В.М.Моржицкий ва австрия фуқароси И.Л.Мендроховичлар 1908 йили савдо ва саноат министрлигига мурожат қилиб, ширкатни акциядорлик жамиятига айлантиришга рухсат сўраганлар. 1908 йил 27 июлда уларга акциядорлик жамияти сифатида фаолият юритишга рухсат берилди. Жамиятнинг асосий капитали 800.000 рублни ташкил қилинди. Шу йили жамият томонидан 25.000 пуд мис рудаси қазиб олинди. 1909 йилга келганда жамиятнинг молиявий аҳволи ёмонлашиб, қўшимча сармоялар киритишига зарурият туғилди. Натижада устав лойиҳасининг 26 та бўлимига ўзгартишлар киритилиб, бошқарув ишларига чет эл фуқароларини киритилишига ҳукуматдан рухсат олинди. Кейинги даврларда жамият томонидан Қўқон, Наманган уездларидаги конларида мис қазиб олиши кўпайиб, фақатгина Новқат конларидан 1910 йили 520400 пуд мис рудаси қазиб олинди. Манбаларда 1912 йили юқорида кўрсатилган ҳудудларда жамиятнинг 12 та кони бўлганлиги кўрсатилган {16}.

XVIII аср бошларидан эътиборан Каспий олди вилоятининг Челекен оролида оддий усулда нефтни қазиш ишлари йўлга қўйилган. XIX асрнинг 80 йилларида Палашковский томонидан бу иш саноатлаштириш асосида олиб борилган. XX асрнинг бошларидан катта сармояларни жалб қилиниши эвазига, турли акциядорлик жамиятлар ва ширкатлар ташкил топа бошлаган. 1908 йили 11 апрелда Челекен нефт саноати акциядорлик жамияти ўз ишини бошлаган. Инженер П.Ковалевнинг маълумотига кўра, Челекен оролида 1910 йили ушбу жамият, бошқа ширкатлар ва якка тартибдаги тадбиркорлар томонидан, жами 7.933.109 пуд нефт қазиб олиниб, у Боку шаҳри яқинида жойлашган ака-ука Нобелларнинг парафин ишлаб чиқариш корхонасига юборилган. У ердаа нефтдан мегроин, керосин, парафин ва мазут олинган{17}.

Каспий олди вилоятида нефт қазиб олиш бўйича акциядорлик турдаги жамиятлар асосан 1910 йилидан кейин кўпайиб борди. 1911 йили Савдо ва саноат министрлигига князь С.Е.Любомирский ва дворян К.В.Радкевич Челекен оролида нефт, нафталин, озокерит ва бошқа табиий бойликларни қазиб олиш мақсадида Люборад-Челекен озокерит-нефть акциядорлик жамиятини таъсис этилишига рухсат беришини сўрашган. 1912 йили 19 декабрда ҳукумат томонидан жамиятнинг устав лойиҳаси тасдиқланиб, фаолият кўрсатишига рухсат берилди{18}. Люборад акциядорлик жамиятининг бошқармаси Варшава шаҳрида бўлиб, асосан Азов-Дон

акциядорлик-тижорат банкининг молиявий таъминоти асосида вужудга келди ва кейинчалик ҳам Азов-Дон банкининг бошқарма вакиллари акцияларининг асосий қисмига эгалик қилган.

1912 йилдан-1914 йилгача жамият томонидан Каспий олди вилоятида озокеритни қазиб олиш ишлари олиб борилган. Бироқ, озокеритнинг камайиб бориши оқибатида келадиган фойда камайди. 1914 йили ушбу хом ашёни қазиб олиш тўхтатилди.

1909 йили тоғ саноатчиси Батюшков Фарғона вилояти Марғилон уездининг Ичкилик волостида жойлашган мулкларини Қизилқия акциядорлик жамиятига айлантириш мақсадида ҳукуматга мурожат қилади. 1912 йили 13 апрелда Қизилқия акциядорлик жамиятининг устав лойиҳаси тасдиқланди{19}.

Қизилқия акциядорлик жамияти ҳам ўз фаолиятини мунтазам кенгайтириб борган. С.Р.Конопканинг ёзишича жамиятнинг конларида йилига 50-60 минг тонна кўмир қазиб олинган{20}. 1913 йили 1 ноябрда Қизилқия акциядорлик жамиятининг Туркистон ўлкаси тоғ инженерига берган маълумотида, жамият конларида жами 771 та ишчи ишлаганлиги кўрсатилган. Фақат 1914 йили август ойида, жамият томонидан 172.605 пуд кўмир қазиб олинган. Биринчи жаҳон уруши йилларида жамият корхоналарида портловчи моддалар ҳам ишлаб чиқарилган. 1917 йили кўмир қазиб олиш бўйича юқори кўрсаткичга эришилган, яъни 6 млн пудга етган.

1907 йилдан Фарғона вилоятининг Майлисой участкасида княз М.И.Хилков 40 десятина ерда нефт қазув ишларини олиб борган. Хилков вафот этгандан кейин унинг вориси О.А.Валуева ишларни яхши олиб боролмади ва чет эл сармоядорларини жалб қилишга мажбур бўлди. Чунки рус саноатчилари ва тадбиркорлари хавфсизроқ ва ўша даврда кўпроқ фойда келтирган пахтани қайта ишлаш ва уни савдоси билан машғул бўлишга интилганлар. 1909 йили Валуева савдо ва саноат министрлигига мурожаат қилиб, инглиз сармоядорларига ижарага берилиши учун рухсат сўрайди. Уларни фаолият юритишга рухсат берилади. 1910 йили 1 декабрда Фарғона нефт саноати жамияти номи билан устав лойиҳаси тасдиқланди {21}. Жамиятнинг бошқармаси Лондонда бўлиб, Туркистондаги ишларни юритиш учун 250.000 минг фунт стерлинг, яъни 2.200.000 рубл миқдорида маблағ ажратилди. Жамият инглиз сармояларига асосланиб тузилган бўлсада, бошқармада иккита директор лавозимига православ динидаги рус фуқаролари тоғ инженери Е.В.Глушков ва йўл алоқалари инженери Б.А.Шлегель тайинланди. 1910 йили жамиятнинг Майлисой конларидаги жами ишчилар

сони 30 та бўлиб, жойида нефтнинг1 пуди 20 копеек сотилган. 1911 йилги маълумотларда жамиятнинг Майлисойдаги фаолияти кўрсатилмаган{22}.

Майлисой нефт қазув ишларини 1910 йилдан немис савдогарлари А.И.Зигель ва К.Ф.Рейнсгагенлар Туркистон генерал-губернаторига Майлисой нефт саноати акциядорлик жамиятининг устав лойиҳасини тасдиқлашга розилик беришини сўрашган. Жамиятнинг устав лойиҳаси 1912 йили 8 мартда тасдиқланиб, қўшимча яна 20 десятина ер сотиб олинишига рухсат берилди.

XX аср бошларидан кўмир қазиб олиш бўйича акциядорлик жамиятлари кўпая бошлади. Ўша даврларда ҳукуматдаги баъзи мансабдор шахслар, нефт қазиб олишдан, кўмир кўпроқ фойда келтиришини таъкидлаб, ушбу тармоқни ривожлантириш кераклигини ўқдиришган. Масалан, Гном “Майлисой ҳудуди қанчалик нефтга бой бўлмасин биз у ерда арзон, хавфсиз тош кўмир саноатини ривожлантиришимиз зарур”{23}, деб таъкидлаган. Бу мулоҳазалар бежиз кетмади. 1914 йили 10 майда Шўроб акциядорлик жамияти устав лойиҳаси тасдиқланиб фаолиятини шу йили бошланди. Манбаларни кўрсатишича жамият Фарғона вилоятида кўмир қазиб олиш ишларини олиб борган. Кейинги даврлардаги фаолияти бўйича маълумотлар учрамайди.

1912 йили Тошкент шаҳридаги цемент ишлаб чиқариш корхонаси эгаси Е.А.Григоренко ҳукуматга ўзи эгалик қилаётган корхонасини акциядорлик жамиятга айлантиришни сўраб мурожат қилган. 1913 йили 28 апрелда жамият сифатида таъсис этишга рухсат берилиб, таъсисчилари заҳирадаги полковник Л.Л.Иессен ва Е.А.Григоренко бўлишган. Жамият “Кречет” акциядорлик жамияти номи билан иш юрита бошлади. Жамиятнинг корхонасида йилига 40.000 бочка цемент ишлаб чиқарилган.

1913 йили савдо ва саноат министрлигига граф М.А.Апраксин Ўрта Осиёда цемент ишлаб чиқариш “Самсон” акциядорлик жамияти устав лойиҳасини тақдим этди{24}. Жамиятнинг мақсади Самарқанд вилоятининг Сарижон ва Дашти ҳудудларида майда қум ва қазилма бойликларини қазиб олиб, ўша ерларда цемент ишлаб чиқариш корхоналарини ташкил қилиш эди. Шу йили жамиятнинг Туркистон ўлкасида нафақат фаолият юритишга балки кўчмас мулкка эгалик қилиш, 200 десятинагача ер ва эгасини номи ёзилган, шунингдек кўрсатувчи эгалик қиладиган акциялар чиқаришга рухсат берилди. Жамиятнинг асосий капитали 1.200.000 рубл бўлиб, ҳар бирининг қиймати 100 рубллик 12.000 та акция чиқарилган. Бошқарув ишларида чет эл фуқароларининг йўқлиги устав лойиҳасини тасдиқланиб, тезда фаолият бошлашига сабаб бўлди. 1914 йили 24 февралда М.А.Апраксин Туркистон генерал-губернаторига мурожат қилиб, асосий капиталини 5.000.000 рублга

кўпайтиришга рухсат сўради. Бунга асос қилиб у Парчатовда Краузе эгалик қилиб келган кўмир конларини ва Ўрта Осиё темир йўли ўтган Хўжабақирғон дарё атрофларидаги 30 десятина бўш давлат ерларини, Парчатов конлари атрофидаги 337 десятина ерда кўмир қазув ишларини олиб бориш эди. Туркистон генерал-губернатори қаршилигига қарамасдан, 1914 йили 20 мартда император розилиги билан Апраксинга ушбу ерларга эгалик қилишга рухсат берилган{25}. Аммо жамиятнинг капитали 5.000.000 рублга етказа олганлиги тўғрисида маълумотлар манбаларда учрамайди.

1896-1913 йиллар мобайнида Олой тоғ тизмаларида олтин қазиш ишларини олиб борган Помир олтин саноати ширкати вакили, заҳирадаги штабс-ротмистр В.В.Поклевский-Козель 1913 йили савдо ва саноат министрлигига ширкатни акциядорлик жамият сифатида таъсис этилишига рухсат сўраган. Фақатгина икки йилдан кейингина, яъни 1915 йили 8 декабрда Помир олтин ишлаб чиқариш акциядорлик жамияти устав лойиҳаси тасдиқланди{26}. Жамият Туркистон ўлкасининг Олой тоғлари бағридаги Мук-Сув, Совуқдара, Каинд, Белен-Килку, Кумушжилға ва Кўксув дарёларида олтин қазиб олиш ишларини олиб борган, фуқаролар урушининг бошланиши сабабли жамиятнинг фаолияти тўхтатилган.

Россиянинг кўпгина акциядорлик жамиятлари катта фойда олиш мақсадида, Туркистон ўлкасида фаолиятини кенгайтиришга интилганлар. Лекин ўша даврда Россия империясининг бюрократик аппарати Туркистонни иложи борича хом ашё чиқарадиган ҳудуд сифатида сақлаб қолишга интилиши, ўлка бойликларини фақат империя манфатларига хизмат қилиши истагида кўплаб акциядорлик жамиятларини, айниқса ўлкада тайёр маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган корхоналарни қурилишига иложи борича тўсқинлик қилган. Шу билан бирга 1898 йилдан чет сармоядорларига ўлкада иш юритган акциядорлик жамиятларининг акцияларига эгалик қилиш ҳуқуқи берилган бўлсада, ҳокимиятда юқори мансабдор танишлари бўлмаган кўп акциядорлик жамиятларига ўлкада фаолият кўрсатишига йўл берилмаган.

Империя ҳукумати ушбу тармоқнинг фойдасини қанчалик ўз манфаатларига қаратишига интилмасин, бу соҳа чет эл сармояларисиз тўла ривожланмади. Бунга ўша даврда Россиянинг Европадаги ривожланган давлатларга нафақат молиявий жиҳатдан қарамлиги, балки ўзининг ишлаб чиқариш ускуналари талаб даражасида бўлмаганлиги туфайли хорижий сармояларини жалб қилишга мажбур бўлди.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. 1.Ўз МА. ф.-18, 1- рўйхат, 6849- жамғарма, 16 -варақ.

2. Ўз МА. ф.-1, 11- рўйхат, 1341- иш, 18, 27 -варақлар.
3. Ўз МА. ф.-1, 11- рўйхат, 1341- иш, 26- варақ.
4. Ўз МА. , ф. 1, 4- рўйхат, 385- иш, 4 -варақ.
5. Вексельман М.И. Российский и иностранный монополистический капитал в Средней Азии. –Т., 1987.- С. 101.
6. Ўз МА. ф.И-1, 12- рўйхат, 21- иш, 32, 33 -варақлар.
7. Туркестанские ведомости. 21 февраль, 1914.- С. 2.
8. Ўз МА. ф.-1, 17- рўйхат, 893- иш, 9 -варақ
9. Ўз МА. ф.И-1, 13- рўйхат, 1240- иш, 1,3 -варақлар.
10. Езиоранский Л.К. Фабрично- заводские предприятия Российской империи. – С.Петербург: 1909.- С. 84.
11. Туркестанский сборник. Т – 518, 1909.- С. 113
12. Ўз МА. ф.-41, 1- рўйхат, 427- иш, 48 -варақлар.
13. Ўз МА. ф.И- 41, 1- рўйхат, 202- иш, 40, 41 -варақлар.
14. Обзор Самаркандской области за 1908 год. 1910.- С. 28.
15. Оглоблин В.Н. Промышленность и торговля Туркестана. - М., 1912.- С. 29.
16. Вексельман М.И. Российский и иностранный монополистический капитал в Средней Азии. – Т.,1987. С. 105.
17. Ўз МА. ф.- 1, 17- рўйхат, 947- иш, 13 -варақ
18. Горный журнал. Т-2, апрель- май, изд. горного учётного комитета. - С.-Петербург: 1912.- С. 149
19. Вексельман М.И. Российский и иностранный монополистический капитал в Средней Азии. – Т.,1987. С. 95.
20. Вяткин М.П. Монополистический капитал в Средней Азии. – Фрунзе: 1962.- С. 129.
21. Конопка С.Р. Туркестанский край. - Т., 1912.- С. 85.
22. Ўз МА. ф. - 1, 17- рўйхат, 947- иш, 14. -варақ.
23. Горный журнал. Т-3, изд. горного учётного комитета. - С.Петербург: 1912.- С. 99-101
24. Туркестанский сборник. Т- 444, 1907.- С. 21.
25. Ўз МА. ф.И - 1, 17- рўйхат, 949– иш, 23. -варақ.
26. Ўз МА. ф.И - 1, 17- рўйхат, 853– иш , 79. -варақ.

TIBBIYOT TALABALARI O'RTASIDA NEMIS TILINI O'RGANISHGA BO'LGAN MOTIVATSIYANI OSHIRISH USULLARI

G.Burxonova

CAMU Xalqaro Tibbiyot Universiteti dotsenti, Tillar kafedrasi Lotin tili va tibbiy terminologiya fani o'qituvchisi

https://doi.org/10.5281/zenodo.18303727

ANNOTATSIYA

Mazkur ilmiy maqolada tibbiyot yo'nalishida tahsil olayotgan talabalarning nemis tilini o'rganishga bo'lgan motivatsiyasini oshirish masalalari keng qamrovda tahlil etilgan. Tadqiqotda chet tilini o'rganishda motivatsiyaning psixologik-pedagogik asoslari, tibbiy nemis tilining kasbiy ahamiyati hamda ta'lim jarayonida qo'llaniladigan zamonaviy metod va texnologiyalar yoritilgan. Shuningdek, kasbiy yo'naltirilgan ta'lim, kommunikativ yondashuv, interaktiv metodlar va raqamli vositalarning tibbiyot talabalari motivatsiyasiga ta'siri ilmiy manbalar asosida tahlil qilinadi. Maqola natijalari tibbiyot oliy ta'lim muassasalarida nemis tilini o'qitish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

KALIT SO'ZLAR

motivatsiya, tibbiy nemis tili, tibbiyot talabalari, kasbiy yo'naltirilgan ta'lim, kommunikativ metod, interaktiv texnologiyalar.

KIRISH

Zamonaviy tibbiyot sohasi xalqaro hamkorlik, ilmiy almashinuv va innovatsion texnologiyalar bilan chambarchas bog'liqdir. Shifokor va tibbiyot mutaxassislaridan nafaqat kasbiy bilim, balki chet tillarini, ayniqsa ilm-fan rivojlangan davlatlar tillarini bilish ham talab etiladi. Nemis tili Yevropa va jahon tibbiyotida muhim o'rin egallagan bo'lib, Germaniya, Avstriya va Shveysariya kabi davlatlar tibbiyot sohasida yetakchi hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, tibbiyot talabalari uchun nemis tilini o'rganish ilmiy adabiyotlarni tushunish, xalqaro konferensiyalarda ishtirok etish, xorijda amaliyot va malaka oshirish imkoniyatlarini kengaytiradi. Biroq ko'plab oliy ta'lim muassasalarida nemis tilini o'qitish jarayonida talabalar motivatsiyasining pastligi kuzatiladi. Bu holat tilni o'zlashtirish darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi tibbiyot talabalari orasida nemis tilini o‘rganishga bo‘lgan motivatsiyani oshirish usullarini nazariy va amaliy jihatdan asoslab berishdan iborat.

1. Chet tilini o‘rganishda motivatsiyaning nazariy asoslari

Motivatsiya tushunchasi pedagogika va psixologiyada keng o‘rganilgan bo‘lib, u shaxsning ma’lum faoliyatga bo‘lgan ichki ehtiyoji va tashqi rag‘batlari majmuasini anglatadi. Gardner va Lambert tadqiqotlariga ko‘ra, chet tilini o‘rganishda instrumental va integrativ motivatsiya muhim ahamiyat kasb etadi.

Tibbiyot talabalari uchun instrumental motivatsiya – bu kasbiy faoliyatda nemis tilidan foydalanish zarurati bo‘lsa, integrativ motivatsiya esa nemis tilida so‘zlashuvchi muhitga integratsiyalashish istagi bilan bog‘liq. Ushbu ikki turdagi motivatsiyani uyg‘unlashtirish o‘quv jarayonining samaradorligini oshiradi.

2. Tibbiy nemis tilining kasbiy ahamiyati

Tibbiy nemis tili umumiy nemis tilidan o‘zining maxsus terminologiyasi, rasmiy uslubi va aniq mantiqiy tuzilishi bilan farq qiladi. Talabalar tibbiy matnlar, klinik protokollar, ilmiy maqolalar va kasallik tarixlari bilan ishlash orqali nemis tilini bevosita kasbiy faoliyat bilan bog‘laydi.Kasbiy ahamiyatni anglash talabalar motivatsiyasini oshiruvchi asosiy omillardan biri bo‘lib, bu jarayonda autentik materiallardan foydalanish muhim rol o‘ynaydi.

3. Kasbiy yo‘naltirilgan ta’lim orqali motivatsiyani oshirish

Kasbiy yo‘naltirilgan ta’lim tibbiyot talabalari ehtiyojlariga moslashtirilgan o‘quv materiallarini qo‘llashni nazarda tutadi. Masalan:

- tibbiy terminlar bilan ishlash;
- anamnez yig‘ish dialoglari;
- klinik holatlarni tahlil qilish;
- tibbiy hujjatlar bilan tanishish.

Bunday yondashuv nemis tilini mavhum fan emas, balki kelajak kasbining muhim vositasi sifatida qabul qilishga yordam beradi.

4. Kommunikativ yondashuv va interaktiv metodlar

Kommunikativ yondashuv tilni muloqot vositasi sifatida o‘rgatishga qaratilgan. Rolli o‘yinlar, munozaralar, juftlik va guruhli ishlash, klinik vaziyatlarni modellashtirish talabalarning faolligini oshiradi.

Masalan, “shifokor–bemor” modeli asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlar talabalarni real kasbiy vaziyatlarga tayyorlaydi va ularning o‘ziga bo‘lgan ishonchini mustahkamlaydi.

5. Raqamli texnologiyalar va innovatsion vositalar

Zamonaviy ta’lim jarayonida raqamli texnologiyalar muhim o‘rin egallaydi. Tibbiy nemis tilini o‘qitishda:

- onlayn platformalar,
- mobil ilovalar,
- video va audio materiallar,
- virtual simulyatsiyalar

Talabalarning mustaqil ishlashini qo‘llab-quvvatlaydi va ularning o‘rganishga bo‘lgan qiziqishini oshiradi.

6. O‘qituvchining roli va pedagogik kompetensiyasi

Talabalar motivatsiyasini shakllantirishda o‘qituvchining kasbiy va pedagogik mahorati muhim ahamiyatga ega. O‘qituvchi:

- rag‘batlantiruvchi muhit yaratishi,
- talabalarning yutuqlarini e’tirof etishi,
- individual yondashuvni ta’minlashi zarur.

Motivatsiyalangan o‘qituvchi motivatsiyalangan talabani shakllantiradi.

7. Talabalarning mustaqil ta’lim faoliyatini qo‘llab-quvvatlash

Mustaqil ta’lim elementlari (loyihalar, taqdimotlar, ilmiy maqolalar bilan ishlash) talabalarni o‘z ustida ishlashga undaydi. Nemis tilida tibbiy mavzudagi kichik tadqiqotlar bajarish talabalarning ijodiy va tanqidiy fikrlashini rivojlantiradi.

Xulosa

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, tibbiyot talabalari orasida nemis tilini o‘rganishga bo‘lgan motivatsiyani oshirish ko‘p omilli jarayon bo‘lib, u kasbiy yo‘naltirilgan ta’lim, kommunikativ metodlar, raqamli texnologiyalar va o‘qituvchining pedagogik yondashuviga bog‘liqdir. Mazkur usullarni kompleks qo‘llash nemis tilini o‘qitish samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Gardner R. C. Motivation and Second Language Acquisition. – New York: Peter Lang, 2010.
2. Harmer J. How to Teach English. – London: Longman, 2007.
3. Hutchinson T., Waters A. English for Specific Purposes. – Cambridge: CUP, 1987.
4. Richards J. C., Rodgers T. Approaches and Methods in Language Teaching. – Cambridge: CUP, 2014.
5. Nation I. S. P. Learning Vocabulary in Another Language. – Cambridge: CUP, 2013.
6. Wilkins D. Linguistics in Language Teaching. – London: Edward Arnold, 2009.
7. O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim tizimi bo‘yicha me’yoriy hujjatlar.

THE CONCEPTUAL COMPONENTS OF SPEAKING IN FOREIGN LANGUAGE CLASSROOMS AND THEIR IMPLICATIONS FOR ASSESSMENT

U.E. Tagayeva
Teacher, Samarkand State Institute of Foreign Languages
S. Metinova
Student. Samarkand State Institute of Foreign Languages
https://doi.org/10.5281/zenodo.18303848

ABSTRACT

Speaking is widely recognized as a fundamental skill in foreign language education, yet its complexity is often underestimated in instructional and assessment practices. Rather than constituting the mechanical production of memorized structures, speaking represents an interactive and cognitively demanding process that integrates linguistic, socio-pragmatic, and discourse-oriented abilities. This article examines the conceptual components of speaking—pronunciation, fluency, accuracy, interactional competence, and discourse organization—and discusses their pedagogical implications for assessment in school-based foreign language contexts. The argument put forward is that assessment criteria must reflect the multidimensional nature of spoken communication to support valid evaluation and guide learner development.

KEY WORDS

INTRODUCTION

Among the four major language skills, speaking occupies a central position in the goals of foreign language education, as it enables learners to engage in communicative interaction and actively participate in social and academic

environments. However, speaking remains one of the most challenging skills to acquire and assess because spoken communication unfolds in real time and requires the simultaneous coordination of several competencies. Learners must retrieve vocabulary quickly, select grammatically appropriate forms, articulate sounds intelligibly, monitor interlocutor reactions, and structure discourse coherently while maintaining fluency.

Theoretical literature widely acknowledges that oral proficiency is composed of multiple interrelated components, yet many assessment practices continue to emphasize surface-level correctness at the expense of communicative performance. To align classroom evaluation with the actual demands of speaking, teachers must therefore understand how specific components shape oral production and how these dimensions can be translated into observable assessment indicators. This article reviews the major elements that constitute speaking proficiency and offers guidance for integrating them into assessment frameworks in school-based settings.

Speaking as a Multidimensional Construct

Pronunciation and intelligibility

Pronunciation directly affects a speaker's comprehensibility and is thus foundational to successful communication. Accurate articulation of consonants and vowels supports clarity, while suprasegmental features such as stress, intonation, and rhythm contribute to naturalness and meaning. Learners with strong grammatical knowledge may still struggle to be understood if their prosodic patterns deviate significantly from listener expectations. For this reason, pronunciation cannot be viewed as a peripheral skill; instead, it forms a key component of oral proficiency that requires continuous instructional attention and explicit assessment criteria focused on intelligibility rather than native-like accuracy.

Fluency and speech flow

Fluency captures the temporal dimension of speaking. It refers to the smooth progression of ideas with minimal excessive hesitation and without long pauses that disrupt communication. Fluency does not necessarily imply fast speech; rather, it involves maintaining speech rhythm while attending to meaning. In early stages, learners often sacrifice accuracy to express thoughts rapidly, whereas at more advanced levels they develop the automaticity required to balance both dimensions. Assessment rubrics should therefore consider fluency as an evolving indicator of processing ability and communicative confidence.

Accuracy and linguistic precision

Accuracy encompasses control over vocabulary, grammar, and syntax. It enables learners to convey precise meanings and formulate utterances that align with target-language norms. Although excessive focus on error correction may hinder fluency, accuracy plays a decisive role in ensuring that meaning is not distorted or

misunderstood. Effective assessment recognizes that accuracy develops gradually and evaluates it alongside fluency, allowing learners to strengthen both aspects without compromising oral participation.

Interactional competence

Speaking is inherently social, and its success depends not only on individual production but also on the ability to collaborate with interlocutors. Interactional competence includes turn-taking, requesting clarification, responding to questions, signaling understanding, and maintaining the conversational channel. These behaviors demonstrate pragmatic awareness and contribute to successful communication beyond mere structural correctness. Incorporating interactional features into speaking assessment ensures that learners are evaluated on skills reflective of real-world communicative exchanges.

Discourse organization

Extended speaking tasks require learners to structure ideas coherently across multiple utterances. Discourse organization involves sequencing information logically, using cohesive devices, and adapting message structure to communicative intent—whether narrative, descriptive, or argumentative. Learners who organize discourse effectively are better able to sustain audience engagement and convey meaning with clarity. Assessment indicators targeting coherence and cohesion recognize that speaking proficiency extends beyond sentence-level production.

Implications for Assessment

The components outlined above have significant implications for how speaking should be assessed in foreign language classrooms. Traditional assessment practices that prioritize grammatical accuracy tend to overlook the interactional and discourse dimensions of oral performance, thereby limiting the validity of evaluation. A multidimensional rubric, however, allows performance to be decomposed into observable criteria aligned with pronunciation, fluency, accuracy, interactional competence, and discourse organization. Such an approach not only supports fair and comprehensive assessment but also provides learners with specific developmental targets that guide improvement.

Additionally, assessment tasks should mirror authentic communicative conditions to ensure that learners demonstrate the full range of oral competencies. Pair and group interactions, problem-solving activities, role-plays, and extended presentations offer opportunities to elicit spontaneous speech and observe how learners manage real-time communication. When assessment aligns with the conceptual nature of speaking, it reinforces the role of oral proficiency as both an instructional priority and a measurable learning objective.

Conclusion

Speaking in foreign language education is a complex construct requiring coordination of linguistic, cognitive, and socio-pragmatic processes. Pronunciation, fluency, accuracy, interactional competence, and discourse organization operate together to shape learners' oral proficiency and determine their ability to communicate meaning effectively. For assessment to support learning, it must reflect this multidimensional nature and translate conceptual constructs into practical, observable criteria. A comprehensive understanding of speaking components thus contributes to more valid assessment practices and fosters learner development toward autonomous and confident oral communication.

REFERENCES

1. Brown, H. D. (2004). ***Language assessment: Principles and classroom practices***. Pearson Education.
2. Bygate, M. (2018). ***Speaking*** (2nd ed.). Routledge.
3. Goh, C. C. M., & Burns, A. (2012). ***Teaching speaking: A holistic approach***.
4. Cambridge University Press.
5. Hughes, R. (2011). ***Teaching and researching speaking*** (2nd ed.). Pearson Education.
6. Luoma, S. (2004). ***Assessing speaking***. Cambridge University Press.

СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ И ПРОГНОЗИРОВАНИЕ ДИНАМИКА УРОЖАЙНОСТИ ПШЕНИЦЫ В СУРХАНДАРЬИНСКИЙ ОБЛАСТИ РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН

А.А. Файзиев

к.ф-м.н, профессор, Ташкентский экономический и педагогический университет, Республика Узбекистан

https://doi.org/10.5281/zenodo.18303875

АННОТАЦИЯ

Почти в каждой области встречаются явления , которое интересно и важно изучать в их развитии и изменении во времени. Временным(динамическим) рядом называется последовательность значений некоторого показателя во времени. Наблюдения над некоторыми явлениями, характер которых меняется во времени, ведут упорядоченной последовательности, которую называют временным рядом. Цели изучения временных рядов, стремиться предсказать будущее на основании знания прошлого и управлять процессом, описать характерные особенности ряда на основании ограниченного количества информации. В статье, методом статистического анализа временных рядов, изучена статистическая закономерность рядов динамики $\overline{y_t}$ −средней урожайность пшеницы Сурхандарьинской области в республике Узбекистан (по материалам ЦСУ РУз за 2008-2024 годы). Построены, с 95% ной гарантией точечные и интервальные оценки для средней урожайность пшеницы, определены явные виды трендов и прогнозирована урожайность пшеницы для последующих лет. С помощью статистических критериев Дарбина -Уотсона установлено, что средняя урожайность пшеницы имеет автокорреляционная зависимость. Следовательно,

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА

дискретный, динамический, ряд, пшеница, тренд, сезонность, компонента, линейный, наименьший, нормальный, гипотеза, автокорреляция, асимметрия, эксцесса.

урожайность пшеницы Сурхандарьинской области в этом году, зависит от урожайности пшеницы прошлых и последующих лет.

Использованные методы обработки и анализ динамических рядов после апробации могут быть использованы в исследованиях магистров, научных работников.

Введение.

При обработке временных рядов методы во многом опираются на разработанные математической статистикой методы для рядов распределения. К настоящему времени статистика располагает разнообразными методами анализа временных рядов ([1,2,3,4,5]).

Можно выделить три основные задачи исследования временных рядов. Первая из них заключается в описании изменения соответствующего показателя во времени и выявлении тех или иных свойств исследуемого ряда. Для этого прибегают к разнообразным способам: расчету обобщающего показателя изменения уровней во времени и среднего темпа роста; применению различных сглаживающих фильтров, уменьшающих колебания уровней во времени и позволяющих более четко представить тенденции развития; подбору кривых, характеризующих эту тенденцию; выделению сезонных и иных периодических и случайных колебаний; измерению зависимости между членами ряда (автокорреляции). Второй задачей анализа является объяснение механизма изменения уровней ряда, для ее решения обычно прибегают к регрессионному анализу. В третьих описание изменении временного ряда и объяснения механизма формирования рядов часто используются для статистического прогнозирования, которое в большинстве случаев сводится к экстраполяции обнаруженных тенденций развития. Перечисленные задачи решаются с помощью различных методов($[1-5]$).

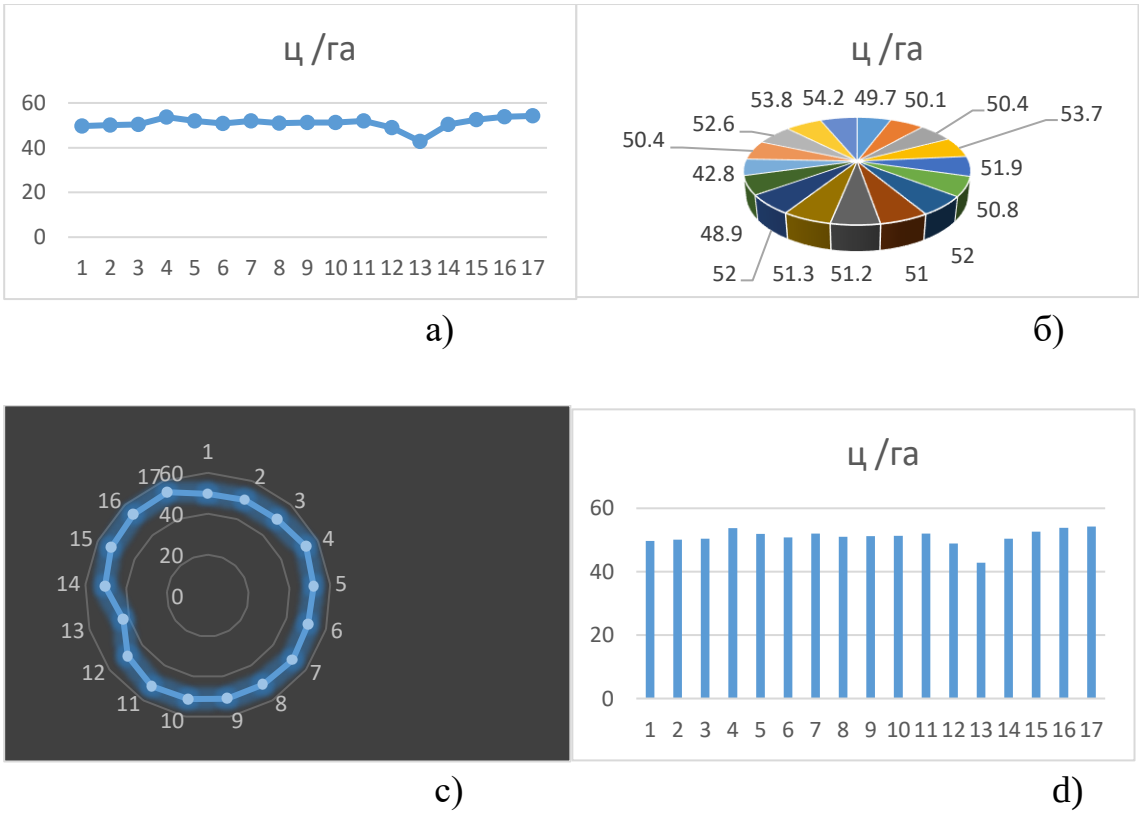
Материалы и методы. В данной работе используя методы статистического анализа временных рядов построены точечные и интервальные оценки для средней урожайность пшеницы Сурхандарьинской области в республике Узбекистан, определены явные виды трендов и прогнозирован урожай для последующих лет, проверено различные статистические гипотезы.

В общем случае временной ряд $\{y_t,\ t \in T\}$ состоит из четырех составляющих: тренд; колебания относительно тренда; эффект сезонности; случайная компонента .

Изучению и анализу динамических рядов посвящены работы: Андерсона[1], Кендала[2], Тихомирова [3], Сулайманова [4] , Файзиева [5] и другие.

Результаты и их обсуждение. Предположим, что статистическая закономерность рядов динамики $\overline{y_t}$ −средней урожайность пшеницы Сурхандарьинской области в республике Узбекистан за период наблюдений, 2008-2024 годы образует дискретный временный ряд. Используя выше изложенных методы статистического анализа временных рядов, построим точечные и интервальные оценки для статистическая закономерность рядов динамики $\overline{y_t}$ −средней урожайность пшеницы Сурхандарьинской области в республике Узбекистан, определим явные вид тренда и прогнозируем средней урожайность пшеницы для последующих лет, проверим различные статистические гипотезы.

На рисунки-1, с помощи опытных данных (таблица-1, стольба-3) геометрически изо-бражены $\overline{y_t}$ − средней урожайность пшеницы Сурхандарьинской области в республике Узбекистан виде a) точечная график, b) круговая диаграмма, c) область диограммы, d) гистограмма:

a) б)

c) d)

Рис.1.

Геометрическое изображение наблюдённых данных, система координат дают основание в первом приближении, предполагать гипотезу что,

трендовая часть процесса (общее направление развития процесса) имеет линейную зависимость следующего вида:

$$y(t) = a_1 t + a_0 . \qquad (1)$$

Где неизвестные параметры определяются методом наименьших квадратов, т.е. на основании опытных данных, решая следующую систему нормальных уравнений:

$$\begin{cases} a_0 T + a_1 \sum t = \sum y_t \\ a_0 \sum t + a_1 \sum t^2 = \sum y_t t \end{cases} \qquad (2)$$

Решая уравнение (1) находим:

$$a_0 = \frac{1}{T} \sum y_t , \quad a_1 = \frac{1}{\sum t^2} \sum y_t t . \qquad (3)$$

Составим таблицу для вычисления тренда временного ряда.

Таблица -1

N п/п	Годы наблюдений	y_t – ц /га	t	t^2	$y_t\, t$	$y_t\, t^2$
1	2008	49,7	-8	64	-397,6	3180,8
2	2009	50,1	-7	49	-350,7	2454,9
3	2010	50,4	-6	36	-302,4	1814,4
4	2011	53,7	-5	25	-268,5	1342,5
5	2012	51,9	-4	16	-207,6	830,4
6	2013	50,8	-3	9	-152,4	457,2
7	2014	52	-2	4	-104	208
8	2015	51	-1	1	-51	51
9	2016	51,2	0	0	0	0
10	2017	51,3	1	1	51,3	51,3
11	2018	52	2	4	104	208
12	2019	48,9	3	9	146,7	440,1
13	2020	42,8	4	16	171,2	684,8
14	2021	50,4	5	25	252	1260
15	2022	52,6	6	36	315,6	1893,6
16	2023	53,8	7	49	376,6	2636,2
17	2024	54,2	8	64	433,6	3468,8
Сумма		866,8	0	408	16,8	20982

Используя, вычисления по таблице 1, имеем:

$\sum y_t = 866{,}8 \qquad a_0 = \frac{1}{T}\sum y_t = \frac{866{,}8}{17} = 50{,}99 = 51, \qquad a_1 = \frac{1}{\sum t^2}\sum y_t t = \frac{16{,}8}{408} = 0{,}04.$

Отсюда, находим уравнение линейного тренда (тенденция) средней урожайность пшеницы Сурхандаринской области в республике Узбекистан [1,2,3,4,5]:

$$y(t) = 0{,}04\, t + 51 \qquad (2)$$

В частности, подставляя в уравнение (2) значение t = 2 находим ожидаемые средней урожайность пшеницы Сурхандарьинской области в республике Узбекистан 2026 году, будет 51,08 ц/га.

С помощью статистических критериев ([1] – [5]) установлено, что в уравнении (2) $y(t) = a_1 t + a_0$ основная гипотеза $\boldsymbol{H_0: a_1 = 0}$ отвергается и принимается альтерна-тивная гипотеза $\boldsymbol{H_1: a_1 \neq 0}$ с уровень значимости $\alpha = 0{,}05$. Следовательно, средней урожайность пшеницы Сурхандарьинской области в Республике Узбекистан имеет линейный тренд.

Многих задачах наблюдения, выборка наблюдения является статистически независи-мы, то во временных рядах они, как правило, зависимы, и характер этой зависимости может определяться положением наблюдений в последовательности. Автокорреляцией представляет собой корреляционную зависимость между последующими и предшествующими членами временного ряда.

Проверяем наличие автокорреляции для рассматриваемого процесса, т.е.

$$y_t = \rho\, y_{t-1} + \varepsilon_t,$$

где $\rho = \mathrm{Cov}(y_t, y_{t+1}) = M[(y_t - \bar{y_t})(y_{t+1} - \bar{y_t})]$.

Для дальнейшей исследование вычислим следующие конечные разности по наблюденным данным(таблица- 2):

$\Delta Y_t = Y_{t+1} - Y_t$, $\Delta^2 Y_t = \Delta Y_{t+1} - \Delta Y_t$, $\Delta^3 Y_t = \Delta^2 Y_{t+1} - \Delta^2 Y_t$. $\Delta Y_t = Y_{t+1} - Y_t$, $\Delta^2 Y_t = \Delta Y_{t+1} - \Delta Y_t$, $\Delta^3 Y_t = \Delta^2 Y_{t+1} - \Delta^2 Y_t$,.... .

Составим таблица для вычисления конечные разности.

Таблица -2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	9
N п/п	Годы наблюдений	y_t – ц /га	Y_t^2	ΔY_t	ΔY_t^2	$\Delta^2 Y_t$	$\Delta^2 Y_t^2$	$\Delta^3 Y_t$	$\Delta^3 Y_t^2$
1	2008	49,7	2470,09						

2	2009	50,1	2510,01	0,4	0,16				
3	2010	50,4	2540,16	0,3	0,09	-0,1	0,01		
4	2011	53,7	2883,69	3,3	10,89	3	9	3,1	9,61
5	2012	51,9	2693,61	-1,8	3,24	-5,1	26,01	-8,1	65,61
6	2013	50,8	2580,64	-1,1	1,21	0,7	0,49	5,8	33,64
7	2014	52	2704	1,2	1,44	2,3	5,29	1,6	2,56
8	2015	51	2601	-1	1	-2,2	4,84	-4,5	20,25
9	2016	51,2	2621,44	0,2	0,04	1,2	1,44	3,4	11,56
10	2017	51,3	2631,69	0,1	0,01	-0,1	0,01	-1,3	1,69
11	2018	52	2704	0,7	0,49	0,6	0,36	0,7	0,49
12	2019	48,9	2391,21	-3,1	9,61	-3,8	14,44	-4,4	19,36
13	2020	42,8	1831,84	-6,1	37,21	-3	9	0,8	0,64
14	2021	50,4	2540,16	7,6	57,76	13,7	187,69	16,7	278,89
15	2022	52,6	2766,76	2,2	4,84	-5,4	29,16	-19,1	364,81
16	2023	53,8	2894,44	1,2	1,44	-1	1	4,4	19,36
17	2024	54,2	2937,64	0,4	0,16	-0,8	0,64	0,2	0,04
Сумма		866,8	44302,38	4,5	129,59	0	289,38	-0,7	828,51

По таблице 2 вычисляя

$$V_k = \frac{\sum_{t=k}^{T} \left(\Delta^k y_t\right)^2}{(T-k)C_{2k}^k} \qquad (3)$$

коэффициенты вариации разностей и установлено, что $V_1 \approx V_2 \approx V_3$. Следовательно, конечные разности первого порядка элиминируют линейную тенденцию.

К расчету данных для определения показателей автокорреляционной связи.

Таблица -3

1	2	3	4	5	6	7	8
N п/п	Годы наблюдений	y_t – ц /га	$Y_t \cdot Y_{t+1}$	$Y_t \cdot Y_{t+2}$	$Y_t \cdot Y_{t+3}$	$Y_t \cdot Y_{t+4}$	$Y_t \cdot Y_{t+5}$
1	2008	49,7					
2	2009	50,1	2489,97				
3	2010	50,4	2525,04	2504,88			
4	2011	53,7	2706,48	2690,37	2668,89		
5	2012	51,9	2787,03	2615,76	2600,19	2579,43	
6	2013	50,8	2636,52	2727,96	2560,32	2545,08	2524,76
7	2014	52	2641,6	2698,8	2792,4	2620,8	2605,2
8	2015	51	2652	2590,8	2646,9	2738,7	2570,4
9	2016	51,2	2611,2	2662,4	2600,96	2657,28	2749,44
10	2017	51,3	2626,56	2616,3	2667,6	2606,04	2662,47
11	2018	52	2667,6	2662,4	2652	2704	2641,6
12	2019	48,9	2542,8	2508,57	2503,68	2493,9	2542,8
13	2020	42,8	2092,92	2225,6	2195,64	2191,36	2182,8
14	2021	50,4	2157,12	2464,56	2620,8	2585,52	2580,48
15	2022	52,6	2651,04	2251,28	2572,14	2735,2	2698,38
16	2023	53,8	2829,88	2711,52	2302,64	2630,82	2797,6
17	2024	54,2	2915,96	2850,92	2731,68	2319,76	2650,38
Сумма		866,8	41533,72	38782,12	36115,84	33407,89	31206,31

Используя таблицу -3, формулы (4) из литературы [1,2,3,4,5] определяются значения коэффициентов автокорреляции R_L при $L = 1,2,3,4,5$:

$$R_L = \frac{\sum_{t=1}^{N-L} Y_t Y_{t+L} - \frac{\sum_{t=1}^{N-L} Y_t \sum_{t=L+1}^{N} Y_t}{N-L}}{\sqrt{\left[\sum_{t=1}^{N-L} Y_t^2 - \frac{\left(\sum_{t=1}^{N-L} Y_t\right)^2}{N-L}\right]\left[\sum_{t=L+1}^{N} Y_t^2 - \frac{\left(\sum_{t=L+1}^{N} Y_t\right)^2}{N-L}\right]}} \qquad (4)$$

Отличие значения R_L от нуля, даёт основание полагать, что между средней урожайность пшеницы Сурхандарьинской области в республике Узбекистан имеется существенная автокорреляционная зависимость.

С другой стороны проверим гипотезу, существования автокорреляционная зависи-мость между средней урожайность пшеницы Сурхандарьинской области в республике Узбекистан с помощью критерия Дарбина – Уотсона :

$$d = \sum_{t=1}^{T-1} (Y_{t+1} - Y_t)^2 / \sum_{t=1}^{T} Y_t^2 \ . \qquad (5)$$

Вычисляется по формуле (5) $d_{\text{наб}} = 0{,}19$ и сравнивается с $d_{\text{крит}} = 1{,}22$ табличным значением [1], [2], [5]. Поскольку $d_{\text{наб}} = 0{,}19 < d_{\text{крит}} = 1{,}22$. Следовательно, критерия Дарбина – Уотсона 95% тоже гарантией доказывает, что средней урожайность пшеницы Сурхандарьинской области в республике Узбекистан имеет автокорреляционную зависимость $Y_t = \rho Y_{t-1} + \varepsilon_t$. Следовательно, средней урожайность пшеницы области в этом году, зависит от урожайности прошлых и последующих лет.

Проверка статистическая гипотезы о нормальности, $\overline{y_t}$ – средней урожайность пшеницы Сурхандарьинской области в республике Узбекистан ([1] – [5]):

$$\text{H}_0 : P(\overline{y_t} < x) = \Phi_{\text{a},\sigma}(\text{x}), \qquad \text{H}_1 : P(\overline{y_t} < x) \neq \Phi_{\text{a},\sigma}(\text{x})$$

принимается уровень значимости $\alpha = 0{,}05$ (см. таблица – 4).

Тогда с помощью следующие формулы построим интервальные оценка для средней урожайность пшеницы:

$$\overline{Y}_{T+i} - t(T-2;\alpha)\overline{\sigma}_y \le a_0 + a_1(T+i) \le \overline{Y}_{T+i} + t(T-2;\alpha)\overline{\sigma}_y \qquad (6)$$

где $\overline{\sigma}_y = \overline{\sigma}\left[\frac{\frac{1}{\text{T}} + \left(\frac{\text{T}-1}{2} + i\right)^2}{\sum_{i=1}^{\text{T}} (t - \bar{t})^2}\right]^{0.5}$;

Значение $t_{\text{крит.}} = t(T-2;\ \alpha)$ определяется по таблице Стъюдента.

Кроме того гипотезы о нормальности средний урожайность пшеницы можно проверить с помощью параметрических гипотезы. Если для

исследуемой случайной величины одновременно выполняются следующие условия([1] − [5]):

$$|A_s| < 1{,}5\sigma_1\ , \quad \left|E_k + \frac{\sigma}{T+1}\right| < 1{,}5\sigma_2 \qquad (7)$$

тогда можно предположить, что случайная величина с достоверностью 95% имеет примерно нормальное распределение. Здесь асимметрия, эксцесса, исправленная выборочная дисперсия и другие числовые характеристики вычисляется по формулы:

$$A_s = \frac{m_3}{S_T^{\,3}},\ E_R = \frac{m_4}{S_T^{\,4}} - 3, \quad S_T^{\,2} = \frac{1}{(n-1)}\sum_{i=1}^{k}(x_i - \bar{x}_T)^2 n_i$$

$$m_3 = \frac{1}{(n-1)}\sum_{i=1}^{k}(x_i - \bar{x}_T)^3 n_i \quad m_4 = \frac{1}{(n-1)}\sum_{i=1}^{k}(x_i - \bar{x}_T)^4 n_i$$

$$\sigma_1 = \sqrt{\frac{6(T-2)}{(T+1)(T+3)}} \quad \sigma_2 = \sqrt{\frac{24T(T-2)(T-3)}{(T+1)^2(T+3)(T+5)}} \qquad (8)$$

Вычисление показывает, что условия (7) выполняется. Следовательно, тогда можно предположить, что случайная величина $\bar{y}_T$ − имеет примерно нормальное распределение с достоверностью 95% (см. Таблица-4).

Используя формула (6), построим с вероятностью 0.95 интервальная оценка для $\bar{y}_t$ −средней урожай пшеницы Сурхандарьинской области:

(49,69; 52,31) ц/га

Теперь на основании выборочных данных, используя пакет программу x7.2019 и Excel ЭВМ [4,5,6], вычислим числовые характеристики y_t − средней урожайность пшеницы (таблица - 4).

Оценка основных параметров динамического ряда.

Таблица – 4

Выборочные характеристики	Оценки выборочные характери
Средний урожайность пшеницы $\bar{y}_T$ – ц/га	51 ц/га
Дисперсия	6,61
Среднее квадратичное	2,57
Коэффициент вариации v (%)	5,01 %
Асимметрия A_ς	-2,0
Эксцесса E_{K_ς}	2,24
Ошибка среднего значения $\bar{y}_T$, m_y	$m_y=\frac{\sigma_y}{\sqrt{n}} = 0{,}62$
Предельная ошибка m'_y	$m'_y = t\, m_y = 2{,}12 \cdot 0{,}62 = 1{,}31$
Ошибка среднего квадратичного отклонения σ_T	$m_\sigma=\frac{\sigma}{\sqrt{2n}} = 0{,}44$

Интервальная оценка (95%) $\bar{y}_T \pm tm_y$ для урожайности пшеницы	$\bar{y}_T \pm t\, m_y = 51,0 \pm 1,31$ (49,69; 52,31) ц/га
Проверка статистической гипотезы $H_0 : P(\bar{y}_t < x) = \Phi_{a,\sigma}(x)$ $H_1 : P(\bar{y}_t < x) \neq \Phi_{a,\sigma}(x)$	95% гарантий гипотезы H_0 принимается

Выводы. На основании выше изложенных статистических анализов, динамики $\bar{y}_t$ – средней урожайность пшеницы Сурхандарьинской области в республике Узбекистан как дискретный временный ряда с вероятностью $\gamma = 0,95$ (таблица-4) можно сделать следую-щие выводы:

1. построены точечные $\bar{y}_T = 51$ ц/га и интервальные статистические оценки для $\bar{y}_t -$ средней урожайность пшеницы с 95% гарантией (49,69; 52,31) ц/га ;
2. определены явные виды тренда и установлена её линейность $y(t) = 0,04\, t + 51$;
3. критерием Дарбина – Уотсона установлены, что, средней урожайность пшеницы области имеет автокорреляционную зависимость $Y_t=\rho Y_{t-1}+\varepsilon_t$, где $\rho = \mathrm{Cov}(Y_t, Y_{t+1}) = M[(Y_t - \bar{y}_t)(Y_{t+1} - \bar{y}_t)]$ т.е. в этом году, зависит от урожайности прошлых и последу-ющих лет;
4. Отметим, что в первом полугодии 2025 года в Узбекистане собрано почти 6 млн тонна пшеницы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Т.Андерсон “Статистический анализ временных рядов”. –Москва: “МИР”, 1976. – 759 с.
2. М. Кендал, А. Стьюарт “Многомерный статистический анализ и временные ряды.- Москва: “Наука”, 1976. -736 с.
3. Н.П.Тихомиров «Эконометрика».- Москва: «Экзамен», 2003. – 512 с.
4. Б.А.Сулайманов, А.А.Файзиев, Ж.Н. Файзиев "Тажриба маълумотларининг статистик таҳлили".– Тошкент: ТошДАУ, 2015. – 124 с.
5. А.А.Файзиев “Matematik statistika”, O’quv qo’llanma. “Ilm-ziyo-zakovat”, 218-bet, Toshkent – 2022.
6. Б.Абдалимов, А.А.Файзиев “Математика”. Дарслик.“Ilm-ziyo-zakovat”, 518-bet, Toshkent – 2022.

7. V. Vahabov, A.A. Fayziev “Statistical analysis and forecasting of cotton yield dynamics Bukhara region”, Tashkent state transport university. 1 st International Scientifik Conference “Modern Materials Science: Topical Issues, Achievements and Innovations (ISCMMSTIAL-2022)” (Tashkent, Mart 4-5, 2022). 5 –pej. (in Inglish).

8. А.А.Файзиев “Статистический анализ и прогнозирование динамики инвестиции в республике Узбекистан”. “UNIVERSAL JOURNAL OF MATHEMATICAL THEORY END COMPUTER SCIENCES”. In volume # 3 issue#25, june 2025. Researchbib if 10.2 ojs\ pkp international standart serial number.issn 2992-8818. 13-22 pej.

MUNDARIJA

1 **Abidova M.I., Abidova D.M.**
SUN'IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHGA ASOSLANGAN TIL O'QITISH METODI 3

2 **Sh.Sh. Allamova**
O'QUV JARAYONINING INTEGRATSION SHAKLLARIDAN FOYDALANISHNING PEDAGOGIK VA DIDAKTIK ASOSLARI 9

3 **Axrarova Zebuniso Baxromovna**
MAHMUDXO'JA BEHBUDIYNING PEDAGOGIK ASARLARI ORQALI TALABALARNI MA'NAVIY - AXLOQIY TARBIYALASH..... 21

4 **Ergashova Munisa Hoshim qizi**
BO'LAJAK TARBIYACHINING RIVOJLANTIRUVCHI MARKAZLAR FAOLIYATIDA O'YIN MUHITINI TASHKIL ETISHI 32

5 **Isaqov Rustamjon O'ktamjon o'g'li**
ANALYSIS OF THE MATERIALS OF THE KHOREZM ARCHAEOLOGICAL AND ETHNOGRAPHIC EXPEDITION..... 37

6 **Jumayev Farhod Akmamatovich**
ABDULLA AVLONIY IJODIDA VATAN MAVZUSI..... 45

7 **Ostonova Umida Usmonovna**
KICHIK YOSHDAGI O'QUVCHILARNI MANTIQIY FIKRLASH QOBILYATINI SHAKLLANTIRISH 51

8 **Tojiboyeva Dilafruz**
O'QITUVCHI VA O'QUVCHI O'RTASIDAGI MULOQOTNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK AHAMIYATI..... 55

9 **Sheraliyeva Ra'no**
O'LMAS UMARBEKOV DRAMALARI TAHLILI 62

10 **Xudoyorova F.A.**
YUQORI MAHSULDOR QORAMOLLARDA TUYOQ KASALLIKLARI VA NEKROBAKTERIOZ PROFILAKTIKASINING IQTISODIY SAMARASI 66

11 **Yuldasheva Mastura Islamovna**
TARIX FANIDA SHARQ MUTAFAKKIRLARINING PEDAGOGIK QARASHLARINI O'RGANISH IMKONIYATLARI..... 71

12 **N.D. Aminova**
BO'LAJAK BOSHLANG'ICH TA'LIM O'QITUVCHILARINING EMOTSIONAL INTELLEKTINI RIVOJLANTIRISH BO'YICHA CHET EL VA MAHALLIY OLIMLAR TAJRIBALARINING QIYOSIY TAHLILI..... 76

13 **Дустмуродов Маъруфжон Мансур ўғли**
КУЛТАРҚАН (АРХАНАН) БИТИГИДАГИ ЭТНОГРАФИК ТАСВИР ХУСУСИДА..... 80

14 **Насиров Отабек Назиржанович**
XIX АСР ОХИРИ XX БОШЛАРИДА ТУРКИСТОН ЎЛКАСИДА ТОҒ-КОНЧИЛИК САНОАТИДА АКЦИЯДОРЛИК ЖАМИЯТЛАРИ ФАОЛИЯТИ 96

15 **G.Burxonova**
TIBBIYOT TALABALARI O'RTASIDA NEMIS TILINI O'RGANISHGA BO'LGAN MOTIVATSIYANI OSHIRISH USULLARI 107

16 **U.E. Tagayeva, S.Metinova**
THE CONCEPTUAL COMPONENTS OF SPEAKING IN FOREIGN LANGUAGE CLASSROOMS AND THEIR IMPLICATIONS FOR ASSESSMENT 110

17 **А.А. Файзиев**
СТАТИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ И ПРОГНОЗИРОВАНИЕ ДИНАМИКА УРОЖАЙНОСТИ ПШЕНИЦЫ В СУРХАНДАРЬИНСКИЙ ОБЛАСТИ РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН 114

TOSHKENT IQTISODIYOT VA PEDAGOGIKA UNIVERSITETI ILMIY-METODIK JURNALI №3 (2025)

Published: 30.12.2025. Font: Times New Roman

Toshkent iqtisodiyot va pedagogika universiteti
Toshkent viloyati, Chirchiq shahri, Feruza ko‘chasi,
https://tipi-journal.uz
e-mail: TIPI_info@mail.ru